Magyaróra

VI. évfolyam 3. szám / 2024. SZEPTEMBER

A MAGYAR NYELV ÉS IRODALOM BARÁTAINAK, TANÁRAINAK LAPJA

Történelmi kontextusban

Magyaróra
A magyar nyelv és irodalom
barátainak, tanárainak lapja

VI. évfolyam 3. szám (2024. szeptember)
Megjelenik évente négyszer.

Szerkesztőség: Fráter Zoltán (főszerkesztő), Baranyai Katalin, Blankó Miklós

Szerkesztőbizottság: Adamikné Jászó Anna (elnök), Baranyai Katalin,
Fráter Zoltán, Kerekes Barnabás, Nyiri Péter, Veszelszki Ágnes

Szerkesztőség: 1368 Budapest, Pf. 250.
Levelezési cím: magyarora.folyoirat@gmail.com

A megrendelt és lektorálás után megjelenő írásokért a szerkesztőség honoráriumot fizet.
Az írásokat a szerkesztőség és külső szakértők lektorálják, véleményük
figyelembevételével döntünk a közlésről.

A lapot a Nemzeti Média- és Hírközlési Hatóság CE/20039-5/2019. számon
nyilvántartásba vette.

ISSN 2676-976X

Kiadja: Anyanyelvápolók Szövetsége
Felelős kiadó: Nyiri Péter elnök

ANYANYELVÁPOLÓK
SZÖVETSÉGE

Tördelés: Ecsedi Gabriella
Borító és arculat: Slezák Ilona

Nyomda: PRIME RATE Zrt.

Megjelenik
a Magyar Kultúráért Alapítvány és
a Petőfi Kulturális Ügynökség támogatásával, valamint
az Eötvös Loránd Tudományegyetem szakmai együttműködésében.

Petőfi Kulturális Ügynökség

Előfizetésben terjeszti a Magyar Posta Zrt.
Megrendelhető az ország bármely postahivatalában, hírlapkézbesítőknél.
Belföldi előfizetési díj: 4000 Ft (4 szám).

A borító: Madách: *Az ember tragédiája* színpadkép (OSZMI), Leuveni kódex/*Ómagyar Máriasiralom* (Magyar Nyelvemlékek), Philipp Rugendas: *Kuruc lovas* (Magyar Nemzeti Múzeum), korabeli családi kép/ Fortepan, énlakai rovásírásos mennyezetkazetta fényképe valamint Freepik.com/djvstock képek felhasználásával készült.

Digitálisan elérhető az anyanyelvapolo.hu-n.

Tartalom

Történelem, nyelv

Zelliger Erzsébet: Ismerjük-e nyelvemlékeinket? 210
Vladár Zsuzsa: Az istenfélelemtől a kerékbe tört latrokig – a korai grammatikák példamondatai 217
B. Fodor Katalin: Morzsák a nyelvjárásokról 223
Wendl Dávid: Szemelvények a Kalocsa környéki délszláv–magyar kétnyelvű helynévadás mintáiból 231
Heil Kristóf Mihály: Adalékok, epizódok a magyar nyelv állam- és tannyelvvé tételéről 236

Történelem, irodalom

Mercs István: A búcsúénektől a búcsúztatóig – Vázlatrajz a bujdosóének összetett textúrájáról 242
Maczák Ibolya: Mikszáth Kálmán *Köntöse* 250
Mizsur Dániel: IV. Károly alakja és koronázása Krúdy életművében 257
Murzsa Tímea: „[A] művészet hosszú, az élet pedig rövid" – Irodalom és történelem kapcsolata Kosztolányi Dezső *Nero, a véres költő* című regényében 264
Czetter Ibolya: Casanova mint jelkép és valóság Márai *Vendégjáték Bolzanóban* című regényében 272
Hadikné Végh Katalin: „Igékből várat…" – Transzilvanizmus és irodalmi folklorizmus Kós Károly *Budai Nagy Antal* című regényében 281
Kurcz Ádám István: Gion Nándor és a történelem; a teljes 20. század – délvidéki magyar szemmel 287

Osztályterem

Timár Valéria–Kalász Nándor: Történelmi szempontok a magyar nyelv és irodalom tantárgy tanításában 294
Kiss László: A császár – Magyaróránk terítékén: Kosztolányi Dezső *Aureliu*sa 303

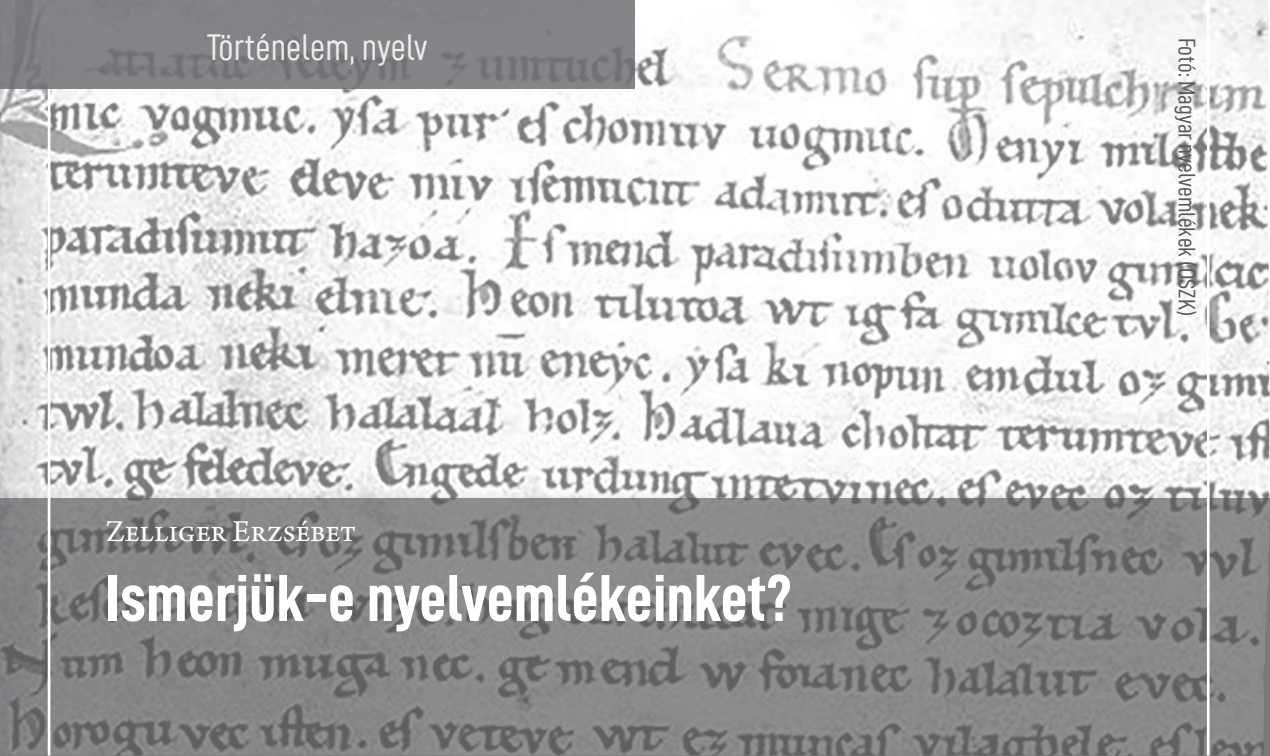

Fotó: Magyar nyelvemlékek (MSZK)

Zelliger Erzsébet

Ismerjük-e nyelvemlékeinket?

A magyar nyelv története iránti érdeklődés az értelmiség körében mindig tapasztalható, legfeljebb erősségében van változás. Mostanában – meglehet – az őstörténet iránti érdeklődés hívhatja fel a figyelmet a kutatás egyik forrásának, a nyelvemlékeknek a kérdésére. Számukra vajon melyik nyelvemlékeink ismertek?

Ha az értelmiségi lét feltételét az érettségi szintjétől számítjuk, akkor az ottani követelmények adják meg a feleletet kérdésünkre. Az idei tanévben érettségire a *Tihanyi alapítólevél*, a *Halotti beszéd*, a *Halotti könyörgés*, az *Ómagyar Mária-siralom*, továbbá a bizánci forrás, Konsztantinosznak a *Birodalom kormányzásáról* szóló munkája szerepelt tételes ismeretanyagként. A magyartanárok természetesen ennél jóval több nyelvemlékkel találkoznak nyelvtörténeti tanulmányaik során. Nyelvemlékeink köre, amelyek nyelvtörténeti, művelődéstörténeti, történelmi tanulságokkal szolgálnak, ezeknél is jóval szélesebb körűek, van miből meríteni egy csokorra valót.

Az első ismert magyar népének

Elsőként egy ismeretlen ismerőssel kezdhetjük a sort. Ismerős, mert húsvétkor sokszor énekeljük kissé maira formált szövegét:

„Krisztus feltámada mend en nagy kínjából. Ezen mi es ereljünk [’örüljünk’], Krisztus legyen reményenk. Kirjeleiszon.”

Azt azonban már kevesen tudják, hogy amit énekelnek, az a XV. század első feléből, Zsigmond magyar király és német-római császár korából való népének, egyidős a Ferenc-legendát tartalmazó *Jókai-kódex*szel. A szakirodalomban *Húsvéti népének*nek nevezett emléket magyar gregorián kottaanyagban, a harmadik lap hátoldalán találjuk, amelyet egy ősnyomtatvány kötéstáblájából fejtettek ki az OSzK restaurátorai. A teljes kottaanyag maga is töredék (innen a neve: *Zsigmond-kori töredék*), első ismertetője Rajeczky Benjámin (1972). A katolikus egyházzenei irodalom ettől az időtől kezdve tud róla. A magyar nyelvű szöveg érdekessége, hogy míg egyházi szövegeink általában latin nyelvű előzményekre tekintenek

vissza, ez németből való fordítás. Másik dolog, amit fontos tudni róla, hogy az első ismert magyar nyelvű népének. Ennek a megjegyzésnek abban rejlik a jelentősége, hogy az 1560-as nagyszombati zsinat csak azokat a magyar és latin nyelvű népénekeket engedélyezte, amelyeket már legalább 100 éve jóváhagytak. A *Húsvéti népének* megtalálásáig népénekként csak a XVI. század eleji *Nádor-kódex*ből és *Peer-kódex*ből volt ismert néhány ide vonható darab, de ezek jóval a 100 éves határidőn belüliek voltak, maga a szabott határ csak feltevések révén volt értelmezhető.

A hasonmáson jól látszik, hogy a legalsó, magyar nyelvű szöveg fölött más: német, lengyel, és igen töredékesen cseh nyelvű szöveg áll. A négynyelvű szöveg együttesére ott volt szükség, ahol egyszerre lehetett énekelni mind a négy nyelven. Hazai viszonyok között erre a Szepesség volt a legalkalmasabb. (A szlovák irodalmi nyelv megalkotásáig, a XIX. századig a cseh töltötte be az irodalmi nyelv szerepét a szlovákság számára.)

A Húsvéti népének hasonmása (OSzK Cod. Lat. 534 Fol. 3v)

A Közép-Európában igen kedvelt és több szövegváltozatban is ismert ének hazai környezetben lassan elfelejtődött. Német nyelvterületen azonban a húsvéti ünnepkörön túl különféle egyéb alkalmakkor is énekelték, Luther Márton korálja révén pedig a protestáns népénekek sorába illeszkedik[1].

Az első históriás ének

A XV. századtól eredeti magyar nyelvű emlékeink is vannak, közülük a legkorábbi egyúttal az első históriás énekünk, amely a Száva menti Szabács várának ostromát mondja el. Az esemény történelmi előzménye, hogy Hunyadi Jánosnak az 1456-os nándorfehérvári győzelme egy időre viszonylagos nyugalmat teremtett a déli határon, de a török 1463-ban elfoglalta Jajcát. Ez azt jelenti, hogy a bosnyák királyság elfoglalásával az Oszmán Birodalom igen közel került Magyarország határához. Saját határát erősítendő török vár épült 1472-ben a Száva déli partján, Szabácson. Ennek a bevételére indult 1476-ban Mátyás serege, és még abban az évben sikerrel zárult a vár ostroma.

A históriás ének ismeretlen szerzője olyan részletesen írta le az eseményeket, hogy jogosan tehető fel: maga is részese volt az ostromnak, és élményeit szinte a történésekkel egy időben vetette papírra. Különösen is feltűnő a korabeli fegyverek sorolása.

És Szabácsvár táját hoztatá számán. / Nép számtalansága környül állván, / Nagy erősséget víz felöl csinálván, /
Hajókat mond árokba vontatni, / Környül pattantyúkval falt bontani, / De ment az hajókot felvontatá, / Sokfelül Szabács falát bontatá. /
Vízárokból viadalt es tartottak, / Azzal Szabácsnak igyen sem árthattak, / Mert mondhatatlan szakálosokval, / Sok nyilakval, sőt számtalan sokval, /
Kézi puskákval, nagy pattantyúkval, / És külömb-külömb álgyúkval, / Sebes és ugyan szűnetlen lűttek, / Sőt menden erejekvel rajtonk löttek. /

1 Krisztus feltámadott by Magyarországi Református Egyház (soundcloud.com)

Nu, azért strumlottak kémélletlen, / Hogy belől sérelm lött mértékletlen, / Afelett sokszor harcolást töttek / Azzal magoknak sok sebet vöttek.

A kézirat fogalmazvány lehet, ugyanis sok javítás, törlés található benne. A 150 sorból álló töredék páros rímű tízes-tizenegyesekben íródott. Magyar nyelvi sajátosságai alapján Imre Samu abaúji, zempléni nyelvjárásúnak tartotta a szerzőt. Emellett szólhat az is, hogy a magyar halottak nagy száma ellenére egy Franc nevű cseh vitéz említésén kívül csupán egyről emlékezik részletesen: „Halált es vallottak hát némellyek, / Király nagy tisztessége mellett. / Elő egy ifjú, Várdai Simon, / Kinek anyja éj-naponkéd sír honn. / Bizon, ő kegyes úrfiú vala, / Ki pattantyú miá ott hala."

Egyes nyelvi sajátosságai és versformája nyomán felmerült, hogy szerzője nem magyar, hanem német anyanyelvű volt. Ebben az esetben a szöveg további vizsgálata és a feltevés bizonyítása esetén a középkori Magyarországon létező kétnyelvűséghez szolgáltathat adalékul. Az emlék hiteles voltát sokáig vitatták. Ebben éppen jó verselése és a benne található pontos adatok mellett megtalálásának körülményei játszottak szerepet: 1871-ben Véghely Dezső fedezte fel Csicseren, Csicsery Antal családi levéltárában. Első közreadója Thaly Kálmán volt. Imre Samunak (1958) sikerült bizonyítania, hogy az emlék nem hamisítvány, hanem eredeti szerzői kézirat.

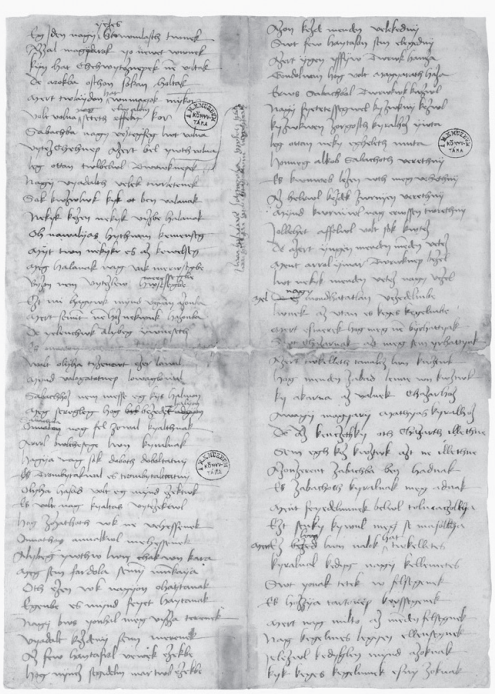

A Szabács viadala kéziratának rectója (OSzK)

Emlékirat-irodalmunk kezdetei

Arról, hogy a török–magyar viszony a Mátyás király uralkodása utáni évtizedekben hogyan alakult, mi vezetett az 1521-es landorfejérvári, azaz nándorfehérvári csatavesztéshez, egy 1535 körül keletkezett memoárból értesülhetünk, amelynek szerzője Zay Ferenc. Az emlék címét az első oldala első sorában nagyobb betűkkel írott mondattal szokás azonosítani: „Az Landor feyrwar el wezessenek oka E woth Es Igy Essewth". A mű 74 oldalból álló eredeti magyar nyelvű szöveg. Egyetlen kéz írása. Tartalmát tekintve fontos emlék a történettudomány részére: egyéni látásmódját is figyelembe véve sajátos társadalomrajzát adja a korabeli magyar főnemesi rétegnek, amelynek feladata volt az ország védelme a török terjeszkedésével szemben. Irodalomtörténeti szempontból is jelentős alkotás: az emlékirat-irodalom első darabja a XVI. századból. Verancsics Antal hagyatékából került elő a XIX. században, az ő munkái közt jelent meg 1857-ben.

Mint eredeti magyar nyelvű szöveg, amelynek szerzője is ismert, terjedelménél fogva is fontos nyelvemlék. Stílusa, párbeszédes szövegrészei csakúgy érdemesek nyelvészeti vizsgálódásra, akár nyelvjárási sajátosságai: *ő*-ző nyelvi változata, *í*-zése, toldalékolása. Sajnos

a nyelvtudomány érdeklődését mindeddig nem keltette fel.

A török–magyar viszony lehetséges alakulása tekintetében fontos követjárás volt a két uralkodó, Ulászló király és Szelim szultán között. Ebből következnek itt részletek mai helyesírással:

Midőn László [Ulászló] király látta vóna, hogy ő hadakozásssal és fegyverrel Magyarországot a török ellen meg nem oltalmazhatná … gondolta azt magába, hogy ő az törökkel frigyüt tegyen, és megbékéljék vele, választja bé egy néhány rendbéli fő követét Konstancinápolyba szultán Szelim császárhoz. … és frigyet tartott vele… és békesség lenne köztök. Választja legutolszor bé hozjája Bélai Borbást sokadmagával… de az után, hogy Bélai bement vóna, nem sok idő múlva király meghal. és száll az ország gondja a fiára, Lajos királyra, ki igen ifjú és tudatlan vót, mert még ugyan gyermek vót… Ezt meg mívelvén az császár nem sokat élt vót, megholt vót, ki után választották vót a császárságra a fiát, Szulejmánt. Ezenközbe kedig vót a császár ez szándéka, hogy Bélai Barlabást el ne eressze, hanem a választ magyari királytúl az adó felől megvárja, és ha király az adót meg akarandja adni, hát ő az Küzül basára hadakozzék, és Bélait jó válasszal hazaeressze. Hol kedig nem, tahát a hadakozást Magyarországra fordíhha, de miért a halál az szándékának eleit vette vót, ezt nem érhette vót. (Lfv 5, 6).

A kétszeres haláleset és sikertelen követváltás a memoár szövegében és a valós történetben is Landorfejérvár elveszéséhez vezetett, amelynek szemléletes leírása olvasható az emlékiratban.

Újabb követjárás – és egy kései meglepetés

Kilépve a nyelvemlék szövegéből, még maradjunk Zay Ferencnél. Az ő egyéni és társadalmi

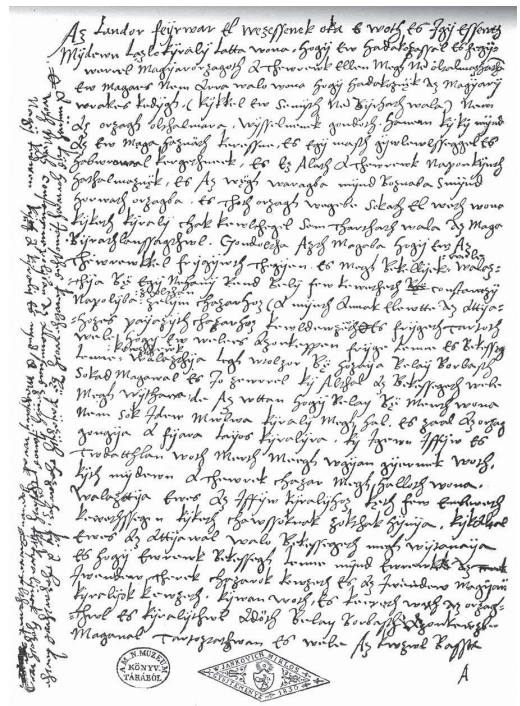

Az Landorfeyrwar..., első oldala

karrierjének vonalát egy ponton a nagy politikáé keresztezte. 1553-ban Ferdinánd király Verancsics Antalt követségbe küldte a Portára, amely küldetés 1555-ig tartott. A követség tagjai közé választották Zay Ferencet, de más is tagja volt a küldöttségnek: többek között egy Hans Dernschwam nevű, Magyarországon tevékenykedő, a Fugger család szolgálatában álló kereskedő. Ő a hivatalos tevékenységei mellett nagy érdeklődést tanúsított különféle régiségek iránt. Konstantinápolyban a Követek háza istállójának a falán ismeretlen írást talált, amelyet bemásolt a követjárásról szóló naplójába annak ellenére, hogy nem tudta, mit is tartalmaz az írás. Az épület 1865-ben leégett, később az egész épületet lebontották. Ez azt jelenti, hogy a felirat csak a Dernschwamm féle másolatban maradt fenn.

Dernschwam naplóját az augsburgi Fuggerlevéltárban őrzik. Franz Babinger orientalista professzor 1913-ban fedezte fel a napló függe-

lékeként található feliratmásolatok között a sajátos írásjelekkel készült lapot. Gyanút fogott, hogy egy éppen abban az időben tudományos vitát kiváltó írásról lehet szó, ezért a magyarul is tudó Vilhelm Thomsen turkológus professzornak továbbította, aki a rovásírásnak bizonyult emléket lényegében el tudta olvasni.

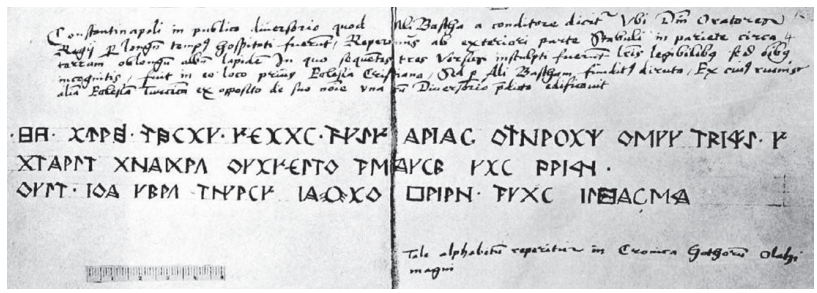

Dernschwam másolata a Konstantinápolyi feliratról[2]

A felirat székely–magyar rovással íródott. Az írásfajta a nevét onnan vette, hogy első emlékei a Székelyföldről kerültek elő. Már Kézai és Thuróczy is megemlíti, hogy a székelyeknek saját írásuk van. Az írás jellegzetessége, hogy olyan írásjegyei vannak, amelyek rokonságot mutatnak a steppei, török írásokkal. A mássalhangzókon kívül csak a hosszú magánhangzókat jelöli, az írás iránya jobbról balra halad. Alkalmanként betűösszevonásokat (ligatúrákat) is használ. Általánosan használt sajátosságai ellenére nem egységesített, szabályozott írás. A Konstantinápolyban lejegyzett szöveg abban különleges, hogy a rovásírások szokott gyakorlatával ellentétben balról jobbra olvasandó. Az átírásban a felső indexben szereplő betűk a rovás szabályai szerint ki nem írt hangok jelei, az aláhúzások a ligatúrákat jelzik.

ᵉzër ëccáz tizᵉnët ᵉsztᵉndébᵉn írtᵃk ᵉszt László
királyért kᵉvᵉtᵉt járattᵃk ⁱtt
Bilaji Bᵃrlabás kᵉt **e**sztᵉndᵉjik it valt nëm tén
császár
Kⁱdᵉji Szᵉkᵉl Tᵃmás írtán ᵉszt Szᵉlimbék császár idᵉ tén száz lóval

A három sor egybecseng a Zay Ferenc által a követjárásról mondottakkal. Az emlék a benne előforduló nyelvjárási sajátosságok alapján a XVI. századi mezőségi nyelvjárásba illeszkedik. Az emlék nyelvét ugyanis illabialitás (*ëccáz* 'ötszáz' *esztendében* 'esztendőben'), *í*-zés *(Bílai)*, *a*-zás (*valt* 'volt') jellemzi, és ehhez társul a sajátos *írtán* igealak, amely a legkorábbi, a Mezőségből Moldvába irányuló telepítésbe tartozó Szabófalva nyelvjárásában még a XX. század elején is élő tárgyas (határozott) ragozási paradigmába illeszkedik.

A székely rovás Udvarhelyszékhez köthető kiindulása után a konstantinápolyi szöveg mezőségi nyelvjárási sajátossága azt mutatja, hogy az írás – akár titkosírási szerepben – átlépte a Székelyföld határait, és használata földrajzi tekintetben is szélesedett. Feliratunk esetében a titkosírás szándékára jogosan gondolhatunk, hiszen a fogságban tartott követek a helyzetükről szóló tudósítást (jelképesen sajátos „palackpostának" is felfoghatjuk) aligha akarták az esetleg magyarul is tudó fogvatartóik tudomására hozni.

Zay Ferenc, aki nyilván nem ismerte a rovásírást, nem is sejthette, hogy az emlékiratban általa leírt követjárás emlékét látják a falon.

2 Sebestyén Gyula 1915. = Uő, *A magyar rovásírás hiteles emlékei,* Bp., Magyar Tudományos Akadémia, 1915, XI. melléklet.

A magyar nyelvet róni kezdik

A székely rovás kezdetei jóval megelőzik az ismertetett Konstantinápolyi feliratot. Korai emlékei a székely népcsoporton belül az udvarhelyszékiekhez kapcsolódnak, mint a legkorábbiként ismert homoródkarácsonyfalvi és a vargyasi felirat. Az írástípus első biztosként ismert emléke a székelyek keletre telepítése előtti időkből, a X. század első feléből ismert bodrog-alsóbűi fúvóka. 1999-ben a Somogy vármegyei Bodrog határában folyó ásatáson találta Magyar Kálmán régész. A lelet a korai vaskohászat egyik emléke.

Mi magyarázhatja a Somogy vármegyei lelőhely és Udvarhelyszék kapcsolatát? A székelyek XI-XII. századi Erdélybe telepítésük előtt a Kárpát-medence nyugati, délnyugati részén éltek, ahol határőr szerepet töltöttek be. Az udvarhelyszékiek elei a Baranya és Tolna vármegyék területén létező vátyi ispánságot népesítették be. Erről a területről kerülhetett a tőle légvonalban nem nagy távolságra fekvő vashutához a székely rovást ismerő, használó mesterember.

A mindössze egyetlen szót tartalmazó emlék jelentősége igen nagy. A legkorábbi görögbetűs emlékünknél, a *Veszprémvölgyi* apácák adománylevelénél egy évszázaddal, a *Tihanyi alapítólevél*nél másfél századdal korábbi emlék. Az eredeti, magyar nyelvű írásbeliségünk első adata! Okleveleink névszói adataival szemben ragozott igealak olvasható rajta. Olvasata: [fußnə^{j}k] 'fújnék' a szótő és a toldalék alakja tekintetében egyaránt a korabeli hangzó alakot tárja elénk. Az akkori rovó mester hangtörténeti pontossággal jegyezte le a szó tövét, a feltételes mód jelében pedig azt a diftongusos kiejtést vélhetjük, amely még a *Königsbergi töredék lelhetneýnc* adatában is felbukkan.

Mire lehet még következtetnünk ebből az egyszavas emlékből? Az, aki ezt az egyetlen szót a kohó tüzének élesztéséhez használt fúvókába belevéste, a teljes korabeli rovásábécét ismerte, ismernie kellett. Annak, hogy akár egyetlen szót leírjon valaki ezzel az írással, az a feltétele, hogy a honfoglaláskori magyar nyelvben előforduló minden fonémának jele legyen a kor székely rovásírásában. Aligha tévedünk, ha azt állítjuk, nem ez volt az első és egyetlen szó, amelyet abban az időben valamilyen felületre

A bodrog-alsóbűi fúvóka (forrás: Wikipédia)

székely betűkkel róttak. Bizakodhatunk tehát, hogy korai rovásemlékeinknek további sora fog ismertté válni újabb leletek révén, és általuk a magyar nyelvű írásbeliség kezdeteinek alsó határa egyre korábbra tolódhat.

Összefoglalás

Az ismertetett emlékek közös tulajdonsága, hogy valamilyen tekintetben mind elsők voltak. Az elsőség használati körre (népének), műfajra (históriás ének, emlékirat) és írásmódra (rovás) értendő. Az egyetlen fordítás a forrásnyelvet tekintve első, a többi eredeti magyar nyelvű alkotás. Az „eredeti magyar nyelvű alkotás" megjegyzés különösen is hangsúlyozandó, mivel nyelvemlékeinkről szólva általában a fordításirodalom besorolás használatos. Rovásemlékeink viszont rendre eredeti magyar szövegek. Az emlékek nyelvtudományi és művelődéstörténeti jelentőségük mellett a történettudomány különböző ágai és az irodalomtudomány számára is fontos források.

Irodalom

Bognár Péter – Horváth Iván 2009. *Szabács viadala = „Látjátok feleim…" A kezdetektől a 16. század elejéig. Az Országos Széchényi Könyvtár kiállítása 2009. október 29 – 2010. február 28*. Bp., Országos Széchényi Könyvtár, 2009, 151–158.

Hosszú Gábor – Zelliger Erzsébet 2014. = Uő, *A Bodrog-alsóbűi rovásemlék számítógépes írástörténeti kapcsolatai és egy olvasati kísérlete,* Magyar Nyelv 110: 417–431.

Imre Samu 1958. = Uő, *A Szabács viadala,* Bp., Akadémiai, 1958.

Kovács István közread. 1982. = *Zay Ferenc: Az Landor Feyrwar el wezessenek oka e woth es igy essewth. (1535 k.)*, közread. Kovács István, Debrecen, Kossuth Lajos Tudományegyetem, 1982.

Rajeczky Benjamin 1972. = Uő, *Többszólamú zenénk emlékei a XV. század első feléből = Népzene és Zenetörténet* 1:63–109.

Zelliger Erzsébet 2006. = Uő, *Az első magyar nyelvű népének és művelődéstörténeti háttere. A Zsigmond-kori Húsvéti népének keletkezésének körülményei, nyelvi kérdései*, Nyelvtudományi Értekezések 156. sz. Bp., Akadémiai, 2006.

Zelliger Erzsébet 2016. = Uő, *Konstantinápolyi rovásírásos felirat (1515) nyelvjárási vonatkozásai = VI. Dialektológiai szimpozion,* szerk. Czetter Ibolya, Hajba Renáta, Tóth Péter, Szombathely, 2015. szeptember 2–4., Szombathely–Nyitra, 2015, 245–253.

Antal Francesco Albani: *Angyali üdvözlet* (részlet), 1687 (Metropolitan Museum of Art)

Vladár Zsuzsa

Az istenfélelemtől a kerékbe tört latrokig

A korai grammatikák példamondatai

Mire valók a grammatikai példák?

A grammatika tudománya kezdetben nem a mindennapi nyelvre tanított, hanem a közösségnek fontos, a kulturális identitást hagyományozó szövegek olvasását segítette. Ezeket változatlan formában másolták nemzedékről nemzedékre, így egy idő után már igen messze estek a beszélt nyelvtől, így a vele foglalkozóknak (noha a nyelvet ismerték, beszélték) szüksége lett a szöveget értelmező nyelvi leírásra. A grammatika tehát a kulturálisan lényeges szövegek értését segítette elő. Ezek a szövegek koronként és kultúránként változtak: az ógörögöknél a homéroszi eposzok, himnuszok, a latin grammatikusoknál az aranykori irodalom, később a *Biblia* és az egyházatyák írásai. A szövegek fontos tartalma hitelesítette és presztízszsel ruházta fel a tartalom nyelvi hordozóját, az adott nyelvváltozatot is, ami így az adott nyelv legtökéletesebb formájának számított, hiszen ezen alkottak a nagy szerzők, vagy ezen szólt a Szentlélek. A gyakorlati nyelvtanuláshoz ennek vajmi kevés köze volt.

A helyzet akkor kezdett megváltozni, amikor a középkorban a latin nyelv már tanult nyelvvé vált, oktatással kellett elsajátítani, hiszen senkinek sem volt már az anyanyelve. A klasszikus grammatikákat pedagógiai céllal kezdték átdolgozni, Donatus alapfokon használt grammatikáit a könnyebb bemagolás céljából kérdés-felelet formájúvá tették, és kiegészítették a latintanítás bevezetőjeként használt imádságokkal, versikékkel. Felsőbb fokon a klasszikus szerzők kánonja helyett az egyházatyák írásai és a Vulgata szövege lett az alap. Nemcsak a betűvetést és a grammatikai alapismereteket, de a fogalmazást, tömörítést, szerkesztést, stilizálást is latin nyelvű szövegekhez kapcsolva tanították. Nemzedékről nemzedékre szálló oda-vissza fordítási feladatok, fogalmazási témák, fordulatgyűjtemények jelentették az oktatás alapját, és később a grammatikai példaanyag forrását. A vulgáris, népi nyelvek a latintanítás szolgálói voltak, de tanítási segédnyelvként az anyanyelvvel való folyamatos összevetések, magyarázatok révén a vulgáris

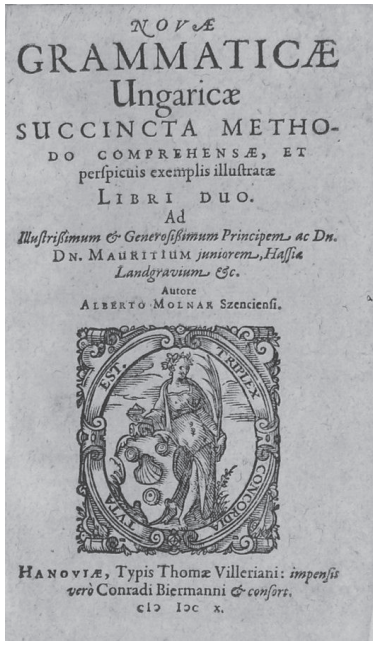
NOVÆ
GRAMMATICÆ
Ungaricæ
SUCCINCTA METHO-
DO COMPREHENSÆ, ET
perſpicuis exemplis illuſtratæ
LIBRI DUO.
Ad
Illuſtriſſimum & Generoſiſſimum Principem, ac Dn.
DN. MAURITIUM juniorem, Haſſiæ
Landgravium, &c.
Autore
ALBERTO MOLNAR Szencienſi.
EST. TRIPLEX
CONCORDIA
HANOVIÆ, Typis Thomæ Villeriani: impenſis
verò Conradi Biermanni & conſort.
CIↃ IↃC X.

Szenci Molnár Albert: *Új magyar grammatica*, 1610 (I. kiadás címlapja)

nyelv rendszerével is foglalkoztak, és észrevétlenül kialakult a vulgáris nyelv leírása is.

Ezt az a hosszú iskolai latintanítási hagyomány alapozta meg, amelyben a vulgáris nyelv jelenségeit a bevett fordítási megfelelők alapján besorolták a latin kategóriákba. Így mire az első, 1539-ből ránk maradt grammatika, Sylvester *Grammatica Hungarolatinája* elkészült, a magyar nyelv leírásának kiforrott rendszerét látjuk benne. A vulgáris nyelv saját, önjogú leírásához azonban túl kellett lépni a latintanítás igényén.

Milyen forrásokból merítették a szerzők a példamondatokat?

A népnyelvi grammatikák születése szorosan összefonódott a reformációval és a *Biblia-fordítások*kal. A reformáció az anyanyelvű bibliaolvasás elterjesztésével, és annak kimondásával, hogy minden nyelv méltó arra, hogy dicsérjék rajta az Urat, fontos lépést tett az anyanyelv értékének emelésére. A *Biblia* fordítása közben felmerülő nyelvi kérdések a tudatos normaalkotás igényét is felvetették, a bibliafordítási és -kiadási munkák szorosan összefüggtek a grammatikákkal és az ortográfiákkal. A grammatikák példaanyagának jelentős része bibliai idézet.

A vulgáris nyelvek grammatikáinak hátterében egy másik, sokkal prózaibb igény is megtalálható volt. A vallásos célú iskoláztatás mellett megjelent a világi ismeretek elsajátításának igénye és az anyanyelvű iskoláztatás. Az idegen ajkúak nyelvtanításához szintén szükség volt az anyanyelv szisztematikus leírására. Fontos fókuszváltás következett be: míg eddig a latintanítás érdekét szolgálta a vulgáris nyelv, most a vulgáris nyelv tanítása került a középpontban, amihez a latin grammatika szolgáltatta a keretet, és a latin volt a közvetítő nyelve. Első nyelvtanaink előszavukban szinte kivétel nélkül a külföldi, nem magyar anyanyelvű diákok és felnőttek magyarra tanítását jelölik meg célul még akkor is, ha olyan tudományos igényű grammatikát írtak, ami a maga elméleti bonyolultságában aligha volt alkalmas nyelvtanításra. Jó példa erre a legtekintélyesebb, legismertebb, minden későbbi grammatika ősatyja, az 1610-es Szenci-grammatika. Mivel eredeti formájában nem lehetett oktatásra használni, gyorsan megszülettek leegyszerűsített, a gyakorlathoz igazított változatai. Akár Pereszlényi Pál 1682-es magyar nyelvtanában, amelyből a nagyszombati jezsuita kollégium német és szlovák kispapjait oktatták, akár Kövesdi Pálnak, a soproni evangélikus líceum iskolamesterének 1686-os jegyzetében, amelyből a helyi német alsós kisdiákok tanultak, de még egy kéziratos grammatikatöredékben is, amelyet szerzője egy Ritzmann Miklós nevű német számára állított össze afféle magyartanulási gyorstalpalóként, fogalmazványokkal és frázisgyűjteménnyel megtoldva.

Korai grammatikáink példaanyagát tehát ez a két forrás határozta meg: a bibliai idézetek és a mindennapi élet beszédfordulatai. Az

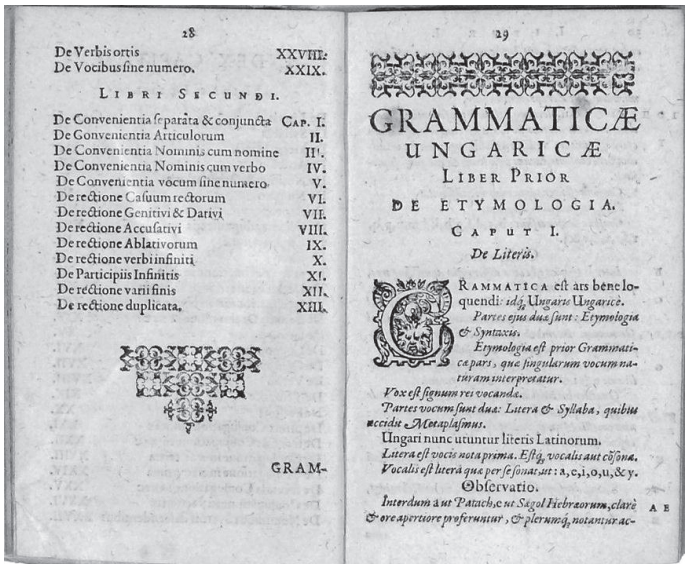

28

De Verbis ortis XXVIII.
De Vocibus ſine numero. XXIX.

LIBRI SECUNDI.

De Convenientia ſeparata & conjuncta CAP. I.
De Convenientia Articulorum II.
De Convenientia Nominis cum nomine III.
De Convenientia Nominis cum verbo IV.
De Convenientia vocum ſine numero V.
De rectione Caſuum rectorum VI.
De rectione Genitivi & Darivi VII.
De rectione Accuſativi VIII.
De rectione Ablativorum IX.
De rectione verbi infiniti X.
De Participiis Infinitis XI.
De rectione variſi finis XII.
De rectione duplicata. XIII.

GRAM-

29

GRAMMATICÆ
UNGARICÆ
LIBER PRIOR
DE ETYMOLOGIA.
CAPUT I.
De Literis.

RAMMATICA eſt ars bene loquendi: idq; Ungaræ Ungaricè.
Partes ejus duæ ſunt: Etymologia & Syntaxis.
Etymologia eſt prior Grammaticæ pars, quæ ſingularum vocum naturam interpretatur.
Vox eſt ſignum rei vocandæ.
Partes vocum ſunt duæ: Litera & Syllaba, quibus accidit Metaplaſmus.
Ungari nunc utuntur literis Latinorum.
Litera eſt vocis nota prima. Eſtq; vocalis aut conſona.
Vocalis eſt literâ quæ per ſe ſonat, ut: a, e, i, o, u, & y.
Obſervatio.
Interdum à ut Patach, e ut Segol Hebræorum, clavè & ore apertiore proferuntur, & plerumq; notantur ac-

A E

Szenci Molnár Albert: *Új magyar grammatica* belső oldala

első, Sylvester-féle nyelvtanban még szinte kizárólag az *Újtestamentumból* vett idézetek szerepelnek, a következőben, Szencinél már ott vannak a praktikus példák is, sőt a szerző épp a bibliai példák szerepeltetéséhez fűz indoklást. „A mondattani szabályok közé számos bibliai példát iktattam, nehogy úgy lássék, mintha a teológia tudományát elfelejtettem volna" – írja az előszóban. Később a szentírási és a gyakorlati példák aránya egyre jobban eltolódik, és a XVIII. század közepére szép lassan kikopik a Biblia mint példaforrás.

A példák típusai ismétlődnek a művekben: a szerzők sokszor támaszkodnak egymásra vagy a lappangó iskolai hagyományra. A példaként szolgáló bibliai idézetek éppúgy, mint a köznyelvi példák, zavartalanul vándorolnak egyik grammatikából a másikba, időnként kicsit igazítva a szerző nyelvváltozatához. Ez a gyakorlat nagyon sokáig él, még a XVIII. században, Bél Mátyásnál is bőven vannak a korábbi művekből ollózott példák. Lássunk néhány népszerű szentírási idézetet, ami több szerzőnél is megtalálható, zárójelben a művekkel: *Két ember/ emberek megy/mennek vala fel a templomba.* (Sylvesternél, a református püspök Geleji Katona Istvánnál 1645, az evangélikus iskolamester Kövesdi Pálnál 1686); *Vagyon Mózesük és Prófétáik* (Szenci Molnár Albertnél 1610, Gelejinél, Kövesdinél 1686, a szóelemző helyesírást kanonizáló Tsétsi Jánosnál 1708); *Megemlikezzél a' Szombatról* (Szenci 1610, Kövesdi 1685*); Sokann uadnak az hiuatalosok keuesenn uadnak az választottak* (Sylvester 1539, Geleji 1645).

Hogyan idézték a Bibliát?

A *Biblia-fordításokból* vett példák nem jelentették azt, hogy a szerzők változatlanul másolták ki a fordítást a *Bibliából* a grammatikákba, még akkor sem, ha ők maguk voltak a fordítók (mint Sylvester), vagy az átdolgozók (mint Szenci, aki a Károli-fordítást revideálta). Nagyon érdekes tapasztalat, hogy a grammatikákba átkerült mondatok átalakulnak, közelebb kerülnek szerkezetükben, igeidejükben a beszélt nyelvhez.

Sylvesternél: Az *Újtestamentum-fordításban* szereplő *olly mint ötször valo ezeren* (Mt 14. 21) a grammatikában már csak *öt ezeren ualanak*; az *Újtestamentumban azok, az kiknek hivatások vagyon* a nyelvtanban egyszerűen *hivatalosok; Újtestamentumban Mikoron kediglen látták uolna a czillagot* (Mt 2,10), a grammatikában *látván az czillagot.*

Szencinél még feltűnőbb az egyszerűsítés, rendre eltűnnek a Károli-szövegben meglevő, a latin mintát követő igemód- és igeidőbeli sajátságok. Így lesz a *Ha valaki adand felebarátytyának szamárt* (2 Móz. 22, 10) mondat befejezett jövőt jelentő, latinos *adand* igéje helyett egyszerűen *ad szamárt,* a *Jesus* született *volna Bethlehemben* (Mt. 2. 1) helyett *Jesus* született *Bethlehemben.*

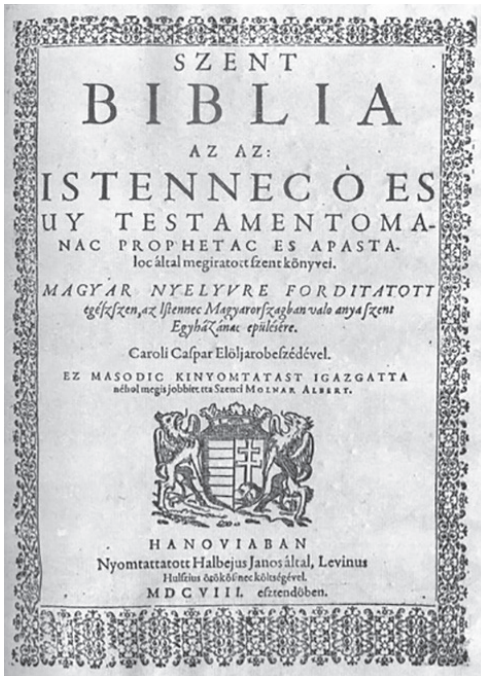
SZENT
BIBLIA
AZ AZ:
ISTENNEC Ò ES
UY TESTAMENTOMA-
NAC PROPHETAC ES APASTA-
loc által megiratott ſzent könyvei.
MAGYAR NYELVRE FORDITATOTT
egéſzſzen, az Iſtennec Magyarorſzagban valo anyaſzent
Egyházanac épületére.
Caroli Caſpar Elöljarobeſzédével.
EZ MASODIC KINYOMTATAST IGAZGATTA
néhol megis jobbitotta Szenci Molnar Albert.
HANOVIABAN
Nyomtattatott Halbejus Janos által, Levinus
Hulſius ötökösnec költségével.
MDCVIII. eſztendöben.

A Szenci Molnár Albert által kiadott *Hanavi Biblia* (1608) címlapja

Külön érdekesség, hogy a szerzők (mivel kívülről tudták a *Szentírást*), sokszor nem is vesződtek azzal, hogy felüssék a könyvet, hanem fejből idézték a szöveget. Ez jól tetten érhető a tévesztésekben. Sylvester azt írja: *Uram, tiz talentot adal ennekem* – ahol a szöveg nyilvánvalóan téves, hiszen tíz talentumot egyik szolgának sem ad az Úr, legfeljebb az öt talentum megkettőzése után lesz annyi. Pereszlényi nyelvtanában: *Azon hónak huszon negyedik napjának estvéjéig,* holott a *Bibliában*: *huſzon egyedik napjának estvéjéig. Huszonegyedik*ből *huszonnegyedik* csak úgy lesz, ha valaki a fejében hangzó szöveget veti papírra, és nem másol. Hogy nem véletlen tévesztés, azt jól jelzi, hogy a szerző maga fordította vissza latinra *ad diem vicesimam primam* alakban. Egyébként is jellemző, hogy a fejből és magyarul idézett példákat könnyedén és fejből fordítják vissza a szerzők a grammatikákban latinra, nem kibogarászva a *Vulgatából*, ami jól jelzi a latintudás mára elképzelhetetlen szintjét.

A hétköznapi társalgásból merített mondatok

A példák másik csoportja a mindennapi életből származik, és a diákoknak ismerős helyeket, városokat, országokat idéznek. Szencinél: *Posonbol jőnec, Debrecenből költözött Váradra, Lőczén ment által, Németországba jöttem Magyarországból, Olaszországban kevés Magyaroc tanulnac.* Kövesdinél: *Hány mérföld ide Pozsony?* A katolikus Pereszlényinél: *Honnét jössz? Nyitráról, Győrről, Galgóczról.*

Ismerős, mindennapi helyzetek, körülmények: *Akarodé hogy imadkozzam*? *Akarom. Tudod-é a leckét? Bizony tudom; Mit háborgatz, mikor írok? Fát vagni megyek, Hust eszem* (Pereszlényi példái).

Örök panasz a drágaság, a pénz hiánya. Szencinél: *Ados nékem tiz forintval, Tartozic Istvánnac negyven pénzel, Szűkölködöm penznélkül, Könyveimet hagyom gazdámnac zálagba* vagy *zálagul, Pénzért tanitnac az Musikára, Nem érnec két garast.* A soproni kisdiákokat a kereskedés árviszonyaiba vezetik be Kövesdi példái: *Négy pénzen vesznek egy kis tikfiat* [tyúkfiat, csirkét], *Két ökrön cseréltem két lovat.*

A példák nem egyszerűen illusztrálnak, hanem tapinthatóan az istenfélő, erkölcsös életre, a helyes viselkedésre intenek, moralizálnak, a követendő magatartást mutatják be. Már Sylvester is ezen a mondaton mutatja be, hogyan épül fel a hangból a szó, a szóból a mondat: *Ides az hazának szerelme.* A bibliai idézetek mellett ilyeneket olvasunk nála: *féld az Istent, eledelvel él, de kuldulttal* stb. A jámborságra intés, istenfélelem felekezettől függetlenül minden grammatikában megjelenik. A református Szenci példái: *Gondolkodom Iſtennec dolgairol. Félem Istenemet, Féllyed az Urat, Félem és rettegem az mennyei Istent, nem fél az haláltol, Nem retteg azördögtől.* A katolikus Pereszlényi a sze-

máriumi kispapoknak szánt grammatikában: *Isten lakik az égben, kit imádúnk a' földön. Kié a' tisztelet? Istené, Kinek haitasz térdet Istennek, Kit szeretsz? Istent; A' kit Isten szeret, a' világ gyűlöli.* Az evangélikus Kövesdi az elemista kisdiákoknak: *Kevesen igyekeznek a szent életre, Elmélkedgyél az Úrnak jó téteményérül* stb.

Természetesen nem marad el az égi hatalmak mellett a földiek dicsérete sem. Szenci, aki Móric hesseni fejedelemnek ajánlja a grammatikáját, így hízeleg: *Az mostani Philosophusoc között, legbölczebb az Goclenius, az Fejedelmec között legtudosb az Mauritus.*

A diákoknak közmondásokat, szentenciákat is tanítottak, például Szenci: *Nem minden botból lészen beretva, Bagoly is biró [a maga] barlangjában,* Pereszlényi: *Nem messze esik az alma fájától. A' szép virágoknak leg-szebbike a' rósa.*

Katonák és útonállók – a korabeli viszonyok tükre

A művek keletkezésének idején uralkodó viszonyokra is fényt vetnek a példamondatok témaválasztásai. Pereszlényi grammatikájának végén van egy Praxis nevű rész, amely az iskolai magyaróra gyakorlatába vezet be, mintha ablakon pillanthatnánk be a tanterembe. A feladat egy magyar összetett mondat összerakása, és a Praxis azt mutatja be, hogyan kell egy kiinduló szerkezetből: *A' vitéz kardot hordoz,* lépésről lépésre bővített, majd összetett mondatot építeni.

A' vitéz kardot hordoz.
A' jó vitéz hordoz kardot.
A' Csáſzárnak jó vitéze kardot hordoz.
A' Csáſzárnak jó vitéze kardot hordoz oldalán.
A' Csáſzárnak jó vitéze mindenkor kardot hordoz az oldalán.
A' Csá>zárnak jó vitéze mindenkor kardot hordoz az oldalán, hogy bátorságos légyen.

SZENT
BIBLIA
AZ AZ:
ISTENNEC ÔES WY
TESTAMENTVMANAC
PROPHETA'C ES APOSTOLOC
által meg iratott ſient könyuei.
MAGYAR NYELWRE FORDITTA-
tott égéſſen es wijonnan Az Iſtennec Magyar
orſzágban való Anya ſient Egyházá-
nac epüléſére.
LVC. XVI. verſ. 29.
Vagyon Moſeſec és Prophétáioc, halgaſſác azokat, &c.
VISOLBAN
NYOMTATTATOTT MANTSKOVIT BALINT ALTAL.
M D X C. Bódog aſſony hauanac 10. napián.

Vizsolyi Biblia. Fordították: Károlyi Gáspár és társai. Vizsoly, 1590

A' Csá>zárnak jó vitéze mindenkor kardot hordoz az oldalán, hogy mind othon, mind pedig a' mezőn bátorságos légyen.

Felmerülhet a kérdés, vajon a nagyszombati kollégium jámbor kispapjainak miért a fegyverrel járó császári vitézről kellett példamondatot szerkeszteniük? A válasz a korabeli közbiztonsági viszonyokban rejlik. Vessük össze Pereszlényi példáját a már említett kortárs nyelvtanító grammatikai kézirattal, amit Ritzmann Miklós számára állítottak össze! Ebben van egy példaszöveg, ami a magyar nyelvű levelezéshez szolgáltat mintát. A magyar szöveg fordítását nem is mondat, hanem szószerkezetenként adja meg a szerző, váltogatva a magyar és latin nyelvű részeket, ebből a latin kihagyva, és a helyesírást kicsit korszerűsítve az alábbi szöveget olvashatjuk ki:

Okosok és eszesek Urak és Atyafiac nékünc becsületesek! Melly ighen eláradatot légyen szerte szerrel országunkban söt kiválképpen az Kigyelmetek földén az Lator tolvaisághnak sokaságha, kik miat ember nem hogy úton békével járni, maga házánál is bátorsághossan megmaradni nem bátorkodhatic, mindennapi probálat mutattya. Mely principiumnak [kezdetnek] hogy annyival hamarib eleit vévén, tovabb ez gonossagh ne terjjedgjen s tekintve kéválképpen az közjónak megh-maradását ebbe akaránc Kigyelmeteket szeretettel requiralnunc [felhívnunk] s tisztünc szerint intenünk is, [hogy] elvévén jelen levelüncket mennél több Puskásokat s több ara való fegyver fakató [fogható] legényeket eggybe gyűjtve eggyjüt értvén az vármegyebeliekkel azokat az megirt latrokat valahol eöket lenni értheti, perseqvaltatni [üldözni] s fogdostatni és cselekedvén kerékre vettetni [kerékbetörni] el ne mulassza. Stb.

A grammatikák példamondatai tehát éles fényt vetnek a grammatikák korának felfogására, szellemi és erkölcsi életére, a diákok és a szerzők mindennapi életére. Érdemes tehát e munkákat nemcsak a nyelvtudomány története, hanem a szellemtörténet, iskolatörténet, életmódtörténet szempontjából is forrásként tekinteni.

After Francesco Albani: *Angyali üdvözlet*, 1687 (Metropolitan Museum of Art)

Fotó: Fortepan, 1900

B. Fodor Katalin

Morzsák a nyelvjárásokról

A dialektológus számára igazi örömet jelent, ha manapság a villamoson, buszon, az üzletben, esetleg csak az utcán meghall valamilyen „nyelvjárási csemegét". Régebben ilyenkor gyakran próbálkoztam a potenciális adatközlő „leszólításával", többnyire sikerrel. Az utóbbi időben viszont inkább visszafogom magamat, nem kellemes, ha az érdeklődésemre „mi köze hozzá?" válasz érkezik.

A napokban azonban egy budapesti sétahajón öt-hat fős, kedélyesen beszélgető, középkorú nők alkotta csoport mellett üldögéltem, amikor megütötte a fülemet egy mondat. Mivel az északkeleti, illetve a tiszai nyelvjárás északi részének ismeretében „otthon vagyok", felkaptam a fejem, hiszen legalább 3-4 jellegzetes nyelvjárási sajátosságot fedeztem fel egyetlen mondatnyi megszólalásban. Természetesen igyekeztem minél jobban figyelni, öröm volt hallani, ahogy egymás után sorjáztak a „tankönyvi pontosságú" adatok. Néhány perc után persze rákérdeztem: ugye jól hallom, hogy honnan jöttek. Kedves válasz és kis nevetés volt a reakció: „Ugye, a té betűimről tudja?" Nem kezdtem mondogatni, hogy a pattogós „kakuminális" *t* hangok mellett szép diftongusok (az ún. „nyitódó" é is), a zárt ë hiánya, az intonációja is „kiabált". A csoport valamennyi tagja természetesen, kedvesen reagált az érdeklődésemre. Baráti, talán kollegiális társaság volt, egy-két nyelvjárásiasság itt-ott felbukkant a beszélgetésükben, de volt közöttük két asszony, aki egyértelműen csak a standardot használta. Azt hiszem, ma ez az arány igen jónak tekinthető a magyarországi nyelvhasználatban.

Nem nagyon találkozunk olyan magyar emberrel, aki számára ismeretlen fogalom a *nyelvjárás, a tájszólás*, bár annak igazi helyét, szerepét egy azonos anyanyelvű közösség életében talán kevésbé ismeri fel. A nyelvjárás az adott nyelven belül önálló, területi kötöttségű, a földrajzi szempontból meghatározható vidék közösségéhez tartozást kifejező, a helyi kultúra, hagyományok ismeretén alapuló önálló rendszer, amely hang- és alaktani, szókészleti elemeinek használata az azonos anyanyelvű, de

Fotó: Fortepan

más területi nyelvváltozatot beszélőktől megkülönbözteti a közösség tagjait, ugyanakkor kiemeli, hangsúlyozza együvé tartozásuk érzését.

Mégis azt tapasztaljuk, hogy nagyon felemás módon viszonyulnak honfitársaink ezekhez a nyelvváltozatokhoz. Főleg a nagyvárosokban élők többsége – még ha sokuknak nyilvánvalóan érződik is beszédén, szóhasználatán legalább valamelyes, a még nem városi lakos felmenőktől „örökölt" nyelvjárásiasság – nem vállalja, hogy ő maga is őriz nyelvjárási elemeket a nyelvhasználatában, lényegesen kevesebben vannak, akik nem szégyellik ezt.

Pedig nem kell nagyon messzire mennünk, hogy ezeket a sajátosságokat felfedezzük egymás nyelvhasználatában. Nem feltétlenül a feltűnő nyelvjárásiasságokra gondolok, inkább nyelvhasználati „apróságokra"– aki pl. *beteszi* maga után az ajtót (még ha már nem is ún. zárt *e*-vel mondja a *tesz* igét), feltehetően élt olyan környezetben, ahol a nyugati nyelvjárással kapcsolatba hozható személlyel (vagy személyekkel) találkozott, tőlük hallotta ezt a kifejezést. A *föl* vagy a *csöpp* használata leginkább a déli és nyugati régióhoz köthető. Mostanában a gasztronómia divatossá válásával gyakran halljuk pl. a többnyire mindenütt ismert ételek eltérő neveit is (gondoljunk csak a *tócsni, lapcsánka* stb. szinonimákra). Aki *a tegnap* látott egy jó filmet, amin sokat *kacagott*, valószínűleg erdélyi kapcsolatokkal rendelkezik. Néhány hangtani jellegzetességet a nem nyelvjárási beszélők is felismernek, sőt többnyire „helyhez is kötnek" (pl. a palóc a és á hangokat, a dunántúli és székelyföldi nyílt e-ket, a „szögedi" ö-zést, a debreceni í-zést, kettőshangzókat, ezeket azonban ki elfogadja, értékeli, ki viszont fölöslegesnek, sőt irtandónak tartja. Ezek az eredetileg egy-egy régióban ismert, használt kifejezések, jellemző hangtani, ragozási sajátosságok (gondoljunk pl. az ikes ragozásra) hol erősebben, hol már alig helyhez köthetően ma is élnek a magyar nyelvű közösségben, az ún. *regionális köznyelv*ben, a standard köznyelv adott régióra jellemző, a helyi sajátosságokat mutató nyelvváltozatában. Az az igazság, hogy a mai magyar nyelvjárások állapotát, használatának elterjedtségét össze sem lehet hasonlítani az akár 30-40 évvel ezelőttiekkel sem, nem is beszélve a 20., még inkább a 19. század század első felére jellemző státuszukkal. A mai magyar nyelvjárásokat 10 fő típusba sorolhatjuk, ezek a nyelvváltozatok fokozatosan, a középkor folyamán formálódtak. A Kárpát-medencébe érkezésekor a magyarság törzsi nyelveket, nyelvváltozatokat beszélt, csak jóval a honfoglalást követően, a középkor évszázadaiban, a gyakori áttelepülés, helyváltoztatás, más (nem ritkán más nyelvű) csoportokkal való keveredés után állandósultak többé-kevés-

Fotó: Fortepan/Gödér Hajnal

bé a területi nyelvváltozatok, így pl. bizonyos történelmi események helyszínére, egy-egy fennmaradt nyelvemlék, levél, a lejegyző születési helyére stb. már az írott nyelvben található nyelvjárási elemek alapján lehet következtetni. (A személyes levelek különösen sok segítséget nyújtanak ebben, hiszen azokban általában oldottabb, természetesebb a nyelvhasználat is.) A 20. században született összegzés eredményeként az alábbi magyar nyelvjárási régiók voltak meghatározhatók: nyugati, közép-dunántúli és kisalföldi, dél-dunántúli, dél-alföldi, palóc, Tisza-Körös-vidéki, északkeleti, mezőségi, székely, moldvai. Ezeken a régiókon belül azonban távolról sem tekinthető azonosnak a nyelvhasználat, hiszen bennük számos nyelvjáráscsoport, sok kisebb nyelvjárás határolható el (az északkeleti régióra jellemző sajátosságok pl. Szabolcs-Szatmár-Bereg és Abaúj-Zemplén megyén kívül Románia, Ukrajna és Szlovákia határ menti vidékein is jelen vannak, a fő közös vonások mellett számos kisebb-nagyobb eltérést mutatva).

A 19. században, az intenzív nyelvújítás időszakában történt meg az ún. *irodalmi nyelv*, a legmagasabb szintű, normatív standardként elfogadott nyelvváltozat tudatos-módszeres kialakítása, időnként túlzó, erőszakosnak is tekinthető formálása. A standardizálást, a különböző nyelvváltozatok fölé emelt „irodalmi nyelvet" Kazinczy Ferenc nevével szokás összekapcsolni. Ő valóban a nyelvújítás, az egységes irodalmi nyelv megteremtésének vezéralakja volt, de szó sincs arról, hogy csupán egy személyhez lenne köthető ez a hatalmas vállalkozás. Bár Kazinczy az ún. északkeleti nyelvjárásterületen született, élt, dolgozott, anyanyelvjárása az északkeleti volt, ez nem jelenti azt, hogy a 18-19. század fordulójának ezt a dialektusát tarthatjuk a standard magyar nyelv kizárólagos alapjának. Ugyanakkor nem feledkezhetünk meg arról, hogy az ún. északkeleti nyelvjárási régió területén már a korábbi évszázadokban, különösen a reformáció idején a magyar írásbeliség, a választékosabb nyelvhasználat, a szorosan vett irodalmi nyelv szü-

letésének olyan kiemelt jelentőségű helyszínei találhatók, mint Sárospatak vagy Vizsoly, de a nyomdák, az iskolák, a műveltebb pártfogók személye a nyelvterület egészén, mindenhol folyamatosan segítették a nyelvújítás előkészítését. Bizonyos fokú nyelvi egységre törekvés már jóval korábban is tapasztalható volt részben a kancelláriai, részben az egyházi írásbeliségben, ezt a folyamatot azonban megszakították a történelmi események. A későbbiekben nagy hatású, széles körben ismert íróink, költőink legtöbbje nemcsak az egységesítésben játszott jelentős szerepet, hanem – akár csak kis mértékben – saját szülőhelye nyelvjárásának megismertetésében is.

1844-ben lett államnyelv Magyarországon a magyar, felváltva a magasabb társadalmi rétegekben általánosan használt latin nyelvet. A „föld népe", az alsó néprétegekhez tartozók ekkor, mint a korábbi évszázadokban mindvégig, saját szűkebb pátriájuknak nyelvjárását beszélték. Ezek a nyelvváltozatok az idők homályába vesző korokban kialakult, a magyar nyelv történetének különböző korszakaira, más magyar vagy akár idegen nyelvű népcsoportokkal való szomszédságra, kapcsolatra utaló sajátosságokat őriztek meg, amelyek érezhetően elkülönítették – még az érthetőség határán belül – ezeket a területi magyar nyelvváltozatokat. A 19. század nagy történelmi-társadalmi változásai, a nemzetállamok kialakulása, ami szükségszerűen együtt járt a standardizáció igényének megjelenésével, fokozódásával, ugyanakkor a hagyományok, a kisebb, sokszor addig jórészt ismeretlen népcsoportok „öntudatra ébredésével", nyelvhasználati szempontból is kettősséget hoztak létre: az egységes, a társadalom egésze számára közös standardot/standardokat, államnyelvet, mellette pedig a nemzetiségi, nyelvi kisebbségek, a területi nyelvváltozatot beszélők anyanyelve, nyelvjárása elismerését, önállóságának követelését.

A magyar nyelv esetében a standard nyelvváltozat uralkodóvá válása – vagy legalábbis „igazi magyar művelt köznyelvként" való elismerése – fokozatosan történt meg, ezzel pár-

Fotó: Nagypestény, 1916, Erdély. Fortepan/Csonka Sándor

Fotó: Fortepan/Morvay Kinga

huzamosan a nyelvjárások jelentősége egyre inkább csökkent. Ha körülnézünk a világban, számos hasonló, mégis több eltérő vonást is mutató helyzettel találkozunk. (Nem térek ki most itt a nemzeti kisebbségekhez kapcsolódó nyelvpolitikai kérdésekre.) Németországban vagy Itáliában járva ma is élnek, sőt helyenként nagyon is élnek a helyi nyelvváltozatok. Német nyelvterületen, pl. Bajorországban nem biztos, hogy boldogulunk a Hochdeutschcsal, s hogy az olaszok nyelvhasználatát mi jellemzi, arra az egykori olasztanárom idézte szólás utal: La lingua toscana in bocca romana. Azaz, létezik egy közös államnyelv, amely toszkán nyelvjárás római kiejtéssel, s aki ezt a toszkán, az európai kultúrában meghatározó Dante nyelvén alapuló olaszt nem ismeri, a szicíliai és a friuli, sőt egymástól nem is ilyen nagy távolságra eső vidékekről származó olaszok – akik saját régiójukban többnyire természetesen csak a helyi nyelvváltozatot használják –, nem értik meg egymást. A globalizáció mindenütt az egyes államnyelvek és az angol nyelv első sorba helyezését erőlteti, teszi természetessé, de a mindennapi nyelvhasználatban Európa egy részében a helyi nyelvváltozatok tovább élnek, természetesen jelen vannak. Ezek azok az országok, amelyek a 19. század szülöttei, az Európában a korábbi évszázadokban hol jelentősebb, hol elhanyagolható szerepet játszott fel- és el-eltűnő fejedelemségek, városállamok, őrgrófságok szövetségével születtek. Az egységesülés után létrejött Németország vagy Olaszország lakossága azonban nyelvhasználatát tekintve mai napig őrzi az időnként a megértést szinte lehetetlenné tevő, helyi nyelvváltozatokat, míg egyes országokban a dialektusokat már legfeljebb csupán érdekességként, eltűnőben lévő, sőt felesleges sajátosságként említik, tagadják, hogy saját országukban még léteznének.

Sajnos a dialektusok negligálása, negatív megítélése nálunk történelmi távlatokban mérhető, ennek magyarázata részben a nem éppen legbékésebb históriánkban is kereshető. A viharos évszázadok során jó néhány néppel kerültünk kapcsolatba, s volt közöttük nem egy, amely egy-egy csoportjának tagjai idegen országból származó uralkodó vagy más fontos személyiség kíséretében, kiváltságos helyzetben lévő, a magyar nyelvet nem ismerő, az azt beszélőket jóval maga alatt állónak vélő emberként lekezelően bánt a számára ismeretlen, mindig nehezen megtanulható anyanyelvű (ez a jelző mára már közhellyé vált, hol „dicséretként", hol „felesleges vele próbálkozni" tartalommal), egyszerű köznéppel. A renitens, függetlenségre törekvő magyarság megregulázására is megfelelő alkalomnak mutatkozott a török uralom, majd a Rákóczi-szabadságharc bukása után elnéptelenedett hatalmas terüle-

Fraknó (Burg Forchtenstein) vára a XIV. században épült. Fotó: Fortepan/Budapest Főváros levéltára

tekre történő betelepítés. A sok nemzetiségű Magyarország ekkor alakult ki, a németek, különböző szláv nyelvű csoportok zömmel ekkor kerültek az őslakos, illetve szintén át-betelepített magyarok szomszédságába, természetesen kiváltva a nyelvi keveredést. Az arisztokrácia jelentős része nem beszélt jól (sőt sehogyan sem) magyarul, csak németül, valamint latinul. Az ekkor még kis létszámú iparosréteg is szinte teljes egészében német (anya)nyelvű volt. Az idők folyamán a népesség zömét alkotó jobbágyság, földművesség számára a városiasodás, a polgárság kialakulása, a kereskedelem, az ipar fejlődése, a helyhez kötöttség lazulása, általában a hagyományos paraszti mellett az új világra jellemző életforma születése a nyelvi differenciálódás újabb társadalmi feltételeit is megteremtette. Az azonos alapok mellett sok, a társadalmi ranglétrán és a földrajzi elterjedtségben található különbség is megmutatkozott a más-más rétegek nyelvhasználatában, a nyelvváltozatok területi kötöttsége-kötődése mellett a társadalmi rétegződés alakulása is igen fontos szerepet játszott a nyelv fejlődési folyamatában.

A 20. század elejétől a hagyományos paraszti társadalom, melynek tagjai kizárólag saját regionális nyelvüket ismerték, már nagy változáson ment keresztül. A 19. században személyes szabadságát elnyert parasztság fiatalabb korosztályainak jelentős százalékát ekkor már kezdte felszívni a rohamosan fejlődő ipar, a belső migráció eredményeként sokan legalább ideiglenesen, később véglegesen városi lakosok lettek, a kötelező iskolai oktatásban való részvétel, az analfabetizmus lassú visszaszorulása, majd a század közepétől a tömegkommunikáció, a rádió, a televízió hatása eredményezte, hogy a falvakon kívül is magabiztosabban mozogtak. A nők közül is sokan szegődtek el kezdetben városi polgárcsaládokhoz, majd mind többen találtak munkahelyet az iparban, lettek gyári munkások. Egyre emel-

kedett a magasabb iskolai végzettséget elérők száma, ezáltal fokozatosan az értelmiségivé válás lehetősége is megnyílt számukra. A falvakban nőtt az idősebb emberek száma. Az otthon maradt családtagokhoz, ismerősökhöz fűződő kötelékek lazultak, a városi életmód, az ottani nyelvhasználat fokozatosan átalakította a korábban természetes kommunikációs alapokat. A falvakban maradt idősek többnyire őrizték a hagyományos nyelvet, a társadalmi érintkezési formákat, a fiatalabbak viszont, még ha maradtak is a falvakban, sokkal nyitottabbak, mozgékonyabbak lettek, könnyebben fogadták el és használták a nyelvi újdonságokat, változásokat is. A történelmi viharok, a világháborúk, a trianoni békeszerződés, majd a Rákosi-korszak felforgatták, megváltoztatták a magyar társadalom, ezen belül a falvak világát is. A téeszesítés a hagyományos paraszti életforma gyökeres átalakítását, értékeinek megkérdőjelezését eredményezte, új fogalmak születtek, tárgyak keletkeztek, a régiek szükségtelenné váltak, értelmüket vesztették, s ez természetesen a nyelvhasználatra is hatással volt. A 20. század vége, a 21. század eleje ezt a folyamatot betetőzni látszik, hiszen lassan eltűnik az a társadalmi réteg, amely még a zárt vidéki, falusi közösség tagjaként élte le élete nagy részét. Mára gyakorlatilag az országhatáron belül élő, még a nyelvjárási sajátosságokat ismerő és használó emberek is diglottnak, kettősnyelvűnek tekinthetők, azaz a beszédszituációtól függően képesek a standard vagy a regionális nyelvváltozat között választani. Ez azonban inkább azt jelenti, hogy a leginkább élő nyelvjárásiasságokra váltanak, de a ritkább, „súlyosabb" sajátosságokat már nem nagyon hallani tőlük sem. A családi, baráti környezet, az ismerős helyszínek elő tudják hívni esetenként ezeket az elemeket, de inkább már csak kivételesen. Kissé más a helyzet a határon túli magyarság esetében, bár ott is erősen megoszlanak a véle-

Nők Kárpátalján, 1939. Fortepan/ Berkó Pál

mények a nyelvjárás megtartásának fontossága, a szülőföldhöz, a hagyományok tiszteletéhez való ragaszkodás jelentősége és a már elavult, érdektelen, „régi világtól" való elszakadás, a nyelvi „különösségek" felesleges megőrzése, az egységes magyarsághoz kapcsolódás vagy az attól való elszakadás, az asszimiláció között.

Évtizedek óta kísérem figyelemmel két egykori nagyon kedves adatközlőm (az északkeleti és a moldvai régióból) családtagjainak nyelvjáráshoz való viszonyát. A földműves, csak nyelvjárását használó első generációk unokái már valamennyien magasan kvalifikált értelmiségiek, a magyarországi család tagjai a nyelvjáráshoz pozitívan viszonyuló, a hagyományokat ismerő, azok megőrzését fontosnak tartó, de csak elvétve használó fiatalok, a moldvai unokák viszont átköltöztek az egyik erdélyi nagyvárosba, ha telefonon beszélünk, angol nyelvre váltanak (a határon túli magyarság nyelvhasználati sajátosságai külön nagy kutatási témája jeles nyelvészeinknek). Ez a két példa talán mutatója annak, hogy milyen lehet a jövőben a nyelvi hagyományok iránti érdeklődés. Sok településen törekednek a helyi hagyományok, így a nyelvjárás megismertetésére, az adott közösség életében megnyilvánuló jelentőségének hangsúlyozására, ebben a települések vezetői, a pedagógusok, helyi hagyományőrző csoportok vállalhatnak (és vállalnak is sok faluban) szerepet, míg másutt, így például a hirtelen, erőltetetten fejlesztett, iparosított településeken, ahol a gyakran nagyon sokfelől beköltözött lakosok között nem jött létre olyan szoros kapcsolat, amely összekovácsolta volna a közösséget, az egykori szűkebb szülőfölddel, annak lakóival való kapcsolat megszűnése, a helyi hagyományok hiánya, az esetleges nyelvi sokszínűség miatt a többség elsősorban az egységet, a nyelvjárás helyett csak a normatív köznyelv használatát tartja követendőnek. Érdekes feladat lehet a jövőre nézve annak figyelemmel kísérése, hogy a hosszú idő óta nyelvi regionális központoknak tekinthető és napjainkban kiemelt funkcióhoz jutott nagyvárosaink, mint pl. Győr vagy Debrecen régóta széles körben használt, virulens regionális köznyelve milyen mértékben erősödik, nő fel a normatív standard mellé. Azonban így is a legfontosabb feladat, hogy minden lehetséges módon igyekezzünk megértetni a nyelvjárást még őrző, használó, megtartani akarókkal és a médiában véleményüket hangoztató, önmagukat a társadalom szócsövének tartó személyiségekkel, a tudományos(kodó) megmondó emberektől a kabaréműsorok szereplőiig mindenkivel: a nyelvjárás egyik nagy közös értékünk, az azt beszélők kigúnyolása, megbélyegzése nem a nyelvjárás használójának, hanem az azt kipellengérezőnek a műveletlenségéről tanúskodik.

Fotó: Dusnok. Fortepan/Magyar Műszaki és Közl. Múzeum/Szollár Ferenc

Wendl Dávid

Szemelvények a Kalocsa környéki délszláv–magyar kétnyelvű helynévadás mintáiból

A nyelvi sokszínűség bizonyos értelemben minden helynévrendszerre jellemző valamilyen mértékben, hiszen egy adott névanyagba, amint egy adott nyelvbe is, számos más névrendszerből, nyelvből kerülhetnek, s kerülnek is át különböző nevek, nyelvi elemek. Így vált magyar névvé a honfoglalás előtti pannóniai szláv népesség névkincséből származó, eredetileg 'mocsaras, sáros tó' jelentésű *Balaton* is (vö. FNESz: *Balaton*). De névrendszerünk nyelvi sokszínűségét példázhatja olyan határnevek jelenléte, mint a *Páskum ~ Páskom,* amely a *latin pascum* 'legelő' jelentésű földrajzi köznévre vezethető vissza.

Helynévrendszerként tekintünk egy-egy település névhasználó közössége által ismert és használt nevek összességére, s a hozzájuk fűződő információkra is. Egy névrendszer nyelvi sokszínűségének különleges példája, amikor egy település lakói(nak egy része) kétnyelvű, s így helyneveik is két nyelv használatának kölcsönhatásában jönnek létre s változnak az idők során.

Ennek megfelelően a kétnyelvű helynévadás mintáit, különböző típusait a következőkben egy történetileg igen összetett rétegződésű, mind nyelvileg, mind néprajzilag sokszínű táj, a Kalocsai Sárköz két kétnyelvű településének, Bátya és Dusnok mikroneveinek példáin igyekszem bemutatni. A nyelvi adatok a Magyar Nemzeti Helynévtár Program gyűjtéseiből származnak, a szerző a program munkatársa.

Egy kétnyelvű helynévrendszer sajátosságait számos tényező befolyásolja egy település esetében. Néhányat említve ezek közül: milyen korú a település; mióta él együtt a két nyelvhasználói közösség; hogyan alakult az asszimiláció a többségi nyelvet beszélő közösség irányába; hogyan változott a két nyelvhasználói közösség létszámaránya egymáshoz képest az idők során; milyen a két közösség nyelvi-ideológiai viszonya; milyen nyelvpolitikai körülmények jellemzőek az adott közösségre. Az említésen kívül azonban ezek többségére itt nincs mód részletesebben is kitérni. Bátya és Dusnok egyaránt Kalocsától délre fekvő

Bátya címere

Árpád-kori eredetű magyar település, ahová a török hódoltság után a megmaradt magyar népesség mellé a 17–18. században költöztek be több hullámban magukat „rác”-nak nevező, horvát nyelvet beszélő, katolikus délszláv telepesek, akik új otthonukat szimbolikusan is birtokba véve, a korábban ott élő magyarokhoz hasonlóan, nevet kezdtek adni az őket körülvevő tájnak: szántóknak, legelőknek, vizeknek, domboknak, utaknak, település- és határrészeknek. Az ezt követő évszázadokban az aszszimilációt segítette a közös vallás, s némiképp féken tartotta a kulturális és nemzeti identitás (egyes elemeinek) megtartására irányuló szándék. Ma a két település lakóinak egyaránt a 15-20%-a beszéli a magyar mellett anyanyelveként a horvát nyelv štokavski nyelvjárásának *e*-ző változatát, a helyi ráchorvát dialektust.

A két település neve még a koraközépkori népesség névadási mintáit követi: a *Bátya* név a személynévként alkalmazott magyar *bátya* ’idősebb fivér’ jelentésű közszóból keletkezhetett (FNESz: *Bátya*), míg a *Dusnok* név köznévi előzménye a szláv eredetű régi magyar *dusnok* ’elhunyt ura lelkéért az egyház részére bizonyos szolgáltatásokra kötelezett szolga, torló’ (FNESz: *Dusnok*).

A kétnyelvű helynévrendszerek elemei, a névpárok formális szinkrón megközelítésben vizsgálhatók a hangalaki, névszerkezeti és szemantikai egyezés minősége szerint, azonosítva a névpárok típusait. Végezhetők emellett névszociológiai irányultságú vizsgálatok, amelyekkel a nevek ismereti és használati minőségét deríthetjük föl akár az egynyelvű magyar és a kétnyelvű magyar–horvát beszélők körében.

A névpárok vagy párhuzamosan használt nevek esetében gyakran nem állapítható meg, hogy a magyar vagy az idegen nyelvű név keletkezett-e korábban, s melyik név keletkezett a másik adaptációjából. Emellett azonban számolnunk kell a párhuzamos névadás lehetőségével is, amely esetén a két név egymástól nyelvileg függetlenül (ám a névadás motivációját tekintve sokszor mégiscsak hasonló módon) jön létre. Erre lehet példa a *Herner-kereszt* név, amely egy kőkeresztet jelöl Bátya belterületének északkeleti részén, a Kalocsai út mellett. Ezt a második világháború előtt állította Herner Mihály és felesége. E kereszt ráchorvát neve *Herner-krizs.* A név utótagja a *križ* ’kereszt’ jelentésű horvát földrajzi köznév. Itt a párhuzamos névadás mellett tehát feltételezhető az is, hogy a *Herner-krizs* a magyar *Herner-kereszt* részleges fordítása.

Más névpárok esetében (a párhuzamos névadás lehetőségét is mint magyarázatot fenntartva) valószínűsíthető, hogy a magyar név keletkezett korábban, s a horvát név annak átvétele. Az Újvári-tag egy szántóföldet jelöl Bátya északi határrészén. A név előtagja az Újvári családnév, utótagja a *tag* földrajzi köznév, s ráchorvát megfelelője az *Ujvárino,* amely valószínűsíthetően a horvátban ismeretlen *tag* földrajzi köznév elhagyásával s a horvát helynévképző hozzáadásával alakult. Éppen ilyen az *Antóni-tag,* amely ugyancsak egy szántóföldet jelöl Bátya határában, s amelynek ráchorvát megfelelője az *Antunka* név. Az *Alsószállások ~ Doalnyi szálasi* névpár esetén bizonyára a magyar név fordítása történt a horvát nyelv irányába. A *Doalnyi szálasi* név előtagja a horvát *dolnji* ’alsó’ jelentésű melléknév, utótagja

a magyar *szállás(ok)* 'településtől rendszerint távoli emberi lakóhely' jelentésű földrajzi köznév átvételeként került a horvátba fonetikai adaptációval, s a magyar többes szám jelének a horvát megfelelőjével való behelyettesítéssel. A *Herner-kereszt ~ Herner-krizs* névpárhoz hasonló azonban a következő nevek esete, ahol valószínűsíthetünk akár párhuzamos névadást is: a *Régi-temető ~ Sztára groabje* (h. *stara groblje* 'régi temető'), *Nagy-udvar ~ Velika-dvor* ('nagy udvar'), de ide sorolható a *Meszesi út ~ Krecsárszki pút* ('meszesi út', h. *kreč* 'mész', h. *put* 'út') is, illetve egy másik keresztelnevezés, a *Marcik-kereszt ~ Marcikov-krizs* névpár is.

Követve Póczos Rita (2010) tipológiáját, az itt tárgyalt helynévanyagban is azonosíthatók a névfordítás különféle kategóriái. Póczos Rita a fordítás típusait a létrejövő névpár elemeinek egymásnak való hangtani és szemantikai megfelelése szempontjából is leírja. Itt a hangtani megfelelést úgy kell értelmezni, hogy az „nem jelent feltétlenül teljes fonetikai egyezést, a hangtani adaptáció azonban rendszerint szabályos hangmegfeleléseket eredményez a névpárokban" (Póczos 2010: 185). A fordítástudományban a hangtani változás nélküli átvétel is a fordítás egyik típusaként azonosítható, itt azonban az átláthatóság érdekében (ritkított szedéssel) az idézett műben szereplő típusmegnevezéseket fogom használni.

A teljes átvétel teljes hangalaki megfelelést eredményez. Ilyen Bátyán a korábbi vízmeder helyén fekvő településrészt jelölő *Korsósica,* amely a horvát *Korsosica* név átvétele, de itt említhetők a következő, valamely dűlőt jelölő nevek ugyancsak Bátyán: *Bátorica, Vencelica, Takacsica* – ezeket magyarul s horvátul egyaránt így ismerik. Dusnokon a magyarból kerültek át a horvátba az elpusztult középkori településeket, majd határrészeket jelölő m. *Halom* > h. *Hālum,* m. *Lugas* > h. *Lugas,* m. *Feket* > h. *Feket,* m. *Izsák* > h. *Izsák* nevek.

A részleges átvétel részleges hangalaki megfelelést eredményez. Ilyen lehet Bátyán a m. *Barkács-tag* > h. *Barkácsev,* valamint a m. *Újvári-tag* > h. *Ujvárino* névpár.

A kiegészüléses átvétel kevés helynevet hozott létre ezen a tájon, de kétségkívül ide sorolandó a m. *Varajti fok* > h. *Pod Varéty fok* névpár, ahol a horvát név a *pod* 'alatt' jelentésű elöljárószóval egészül ki. A *Varéty* a magyar *Varajt* határrésznév horvát hangtani adaptációja. E névpár tagjai tehát részleges hangalaki és szemantikai megfelelést mutatnak.

A teljes fordítás az itteni értelmezési keretben teljes szemantikai megfelelést hoz létre, amelyre számos példát találunk Bátya helynévkincsében: h. *Sztári drum* ~ m. Öreg út, m. *Nagy-udvar* ~ h. *Velika dvor,* m. *Régi-temető* ~ h. *Sztára groabje,* m. *Meszesi út* ~ h. *Krecsárszki pút,* h. Béla jáme (vö. h. *bijela jama* 'fehér gödör') ~ m. *Fehér-gödrök,* s talán ide tartozik

Bátya. Nepomuki Szent János szobra. Fotó: Terbócs Attila CC4.0

Dusnok címere. Fotó: Terbócs Attila CC4.0

a m. *Vajas alatt* ~ h. *Pod Vósem* névpár is, amely a Vajas folyó melletti településrészt jelöli Bátyán.

A részleges fordítás ezek után értelemszerűen részleges szemantikai megfelelést eredményez az érintett nevek között. Itt említhető a m. *Herner-kereszt* > h. *Herner-krizs* és a h. *Határszka bara* > m. *Határ-mocsár* névpár, ahol tudható, hogy a horvát név volt előbb, s ez arra utal, hogy a *határ* köznév már korábban átkerült a ráchorvát nyelvbe jövevényszóként.

Természetszerűen számos név, névpár van, amely nem vagy nem egyértelműen sorolható be egyik vagy másik kategóriába. Ennek oka részben a nevekre (azok múltjára s mai használatára) vonatkozó információhány, részben pedig hogy vannak olyan nevek, amelyeken nem a fent röviden ismertetett változási folyamatok mennek végbe, hanem egyedi esetet képeznek akár átmenetiségükkel, akár megfejtetlen eredetükkel. Sok esetben tisztázatlan marad az is, hogy adott esetben egy idegen nyelvi eredetű név mellett a magyar névváltozat organikusan született-e vagy a hivatalosság hozta létre – akár gyakorlati, akár ideológiai okokból. Bizonyos esetekben dokumentáltan ez utóbbi történt. E nevek nagyobb része nem válik az élő névhasználat részévé, ám vannak olyanok is, amelyek ismertté válnak s meg is gyökeresednek.

Bátya északkeleti, Dunamenti határrészét *Paberka* néven ismerik a falu magyar és horvát–magyar kétnyelvű névhasználói egyaránt. A terület ma szántóföld, kisebb része erdő. Első ismert megnevezése 1733-ban *Pap erdeje* (Fehér 1979). Az ezt követő források rendre *Pap berke* néven említik egészen a 19. század utolsó negyedéig, amikor az 1879-es Habsburg kataszteri térképszelvényen (K.) *Papberka* formában jelenik meg. A következő adat már a fent idézett gyűjtésből származik, 1979-ből mint élőnyelvi alak: *Paberka.* 2023-ban ugyancsak így ismeri mindenki, s a név eredetéről, jelentéséről nem tudnak semmit, a helyiek ma már nem ismerik föl benne sem a *pap,* sem a *berek, berke* szót. Annak tudatában, hogy fontos határrészről van szó, ezt a változást (deszemantizációt) leginkább az erős szláv nyelvi hatással és az egykori szláv lakosság magas létszámával magyarázhatjuk. Mindezt erősítheti az a körülmény is, ha ezen a határrészen hosszú időn keresztül ráchorvát nyelvű birtokosoknak volt földjük, amelyből következhetett, hogy főként ők használták a határrész nevét is, bár erre vonatkozó információk nem állnak rendelkezésre.

Dusnok belterületétől délre fekszik az a (mára részben beépített, nagyobb részben azonban szántóföldként használt) határrész, amelyet a helyiek leggyakrabban *Mrtáza* (kb. Mörtáza) néven említenek. Emellett él e terület *Mártaháza* elnevezése is. E nevek a középkori Martonháza település nevét őrzik, amely már a török idők előtt elnéptelenedett. Az eredeti településnév előtagja a *Márton* személynév, utótagja a *háza* 'lakott hely' jelentésű földrajzi köznév. A 19. századtól adatolt *Mr-*

táz és a *Mrtháza ~ Mrtáza* alakok a ráchorvát nyelvbe adatptált hangtani fejlemények. A ma ismert *Mártaháza* névváltozat népetimológiával alakult a magyarban az említett ráchorvát alakokból. Tehát a változási irány a következőként írható le: *Martonháza > Mrtáz ~ Mrtháza ~ Mrtáza > Mártaháza.* Méltó kihívója lehetne ezzel *Mártaháza* népetimológiás keletkezés tekintetében a fajszi *Kovács halma*-nak, amely előbb *Kovácsalma,* majd *Kovácsóma,* később *Kovácsóma dombja,* végül *Kovács Soma dombja* lett a nép ajkán (ez idő alatt párhuzamosan megtartva a használatban az eredeti *Kovács halma* alakot is).

Az egyik legfontosabb tanulsága talán az újabb bátyai és dusnoki helynévgyűjtő expedícióknak, hogy amiként e két település egy- és kétnyelvű, magyar és ráchorvát nyelvi és etnikai hátterű névhasználóinak is közös a sorsuk, egy nagy helynévkincset őriznek közösen, s többségük ismeri, használja mind a magyar, mind a horvát neveket, úgy e kétnyelvű helynévrendszerek elemei sem egymástól függetlenül, mintegy pusztán az etimológia történeti szálaival a felszín alatt összefűzve léteznek, sokkal inkább egy érme két oldalát jelentik, ennélfogva csupán együtt, egy egész részeiként értelmezhetők. A magyar név a horvát nevet magyarázza, s a horvát név a magyart. A *Mártaháza* nem érthető meg a *Mrtáz* nélkül, s a *Mrtáza* sem mond el sokat a *Martonháza* nélkül, s az egyéb változattal nem rendelkező, mind a magyar, mind a horvát nyelvben egyformán élő, páratlan *Bara, Kengyelús, Paberka, Puskasica, Sarkanyica* nevek sem mondhatók kizárólag magyar vagy horvát névnek. Egy névpár névtudományi értéke és értelme tehát nem egyenlő az elemei által külön-külön hordozott információk halmazának puszta összegével – több annál.

Felhasznált irodalom

Fehér Zoltán 1979. [Bátya földrajzi nevei]. Kézirat.

FNESz = Kiss Lajos, *Földrajzi nevek etimológiai szótára 1–2.,* Bp., Akadémiai, 1988.

K. = Habsburg Birodalom. Kataszteri térképek. 19. század.

Póczos Rita 2010. = Uő, *Nyelvi érintkezés és a helynévrendszerek kölcsönhatása. A Magyar Névarchívum Kiadványai 18.,* Debrecen, Debreceni Egyetemi, 2010.

Dusnok látképe madártávlatból. Fotó: Civertan CC4.0

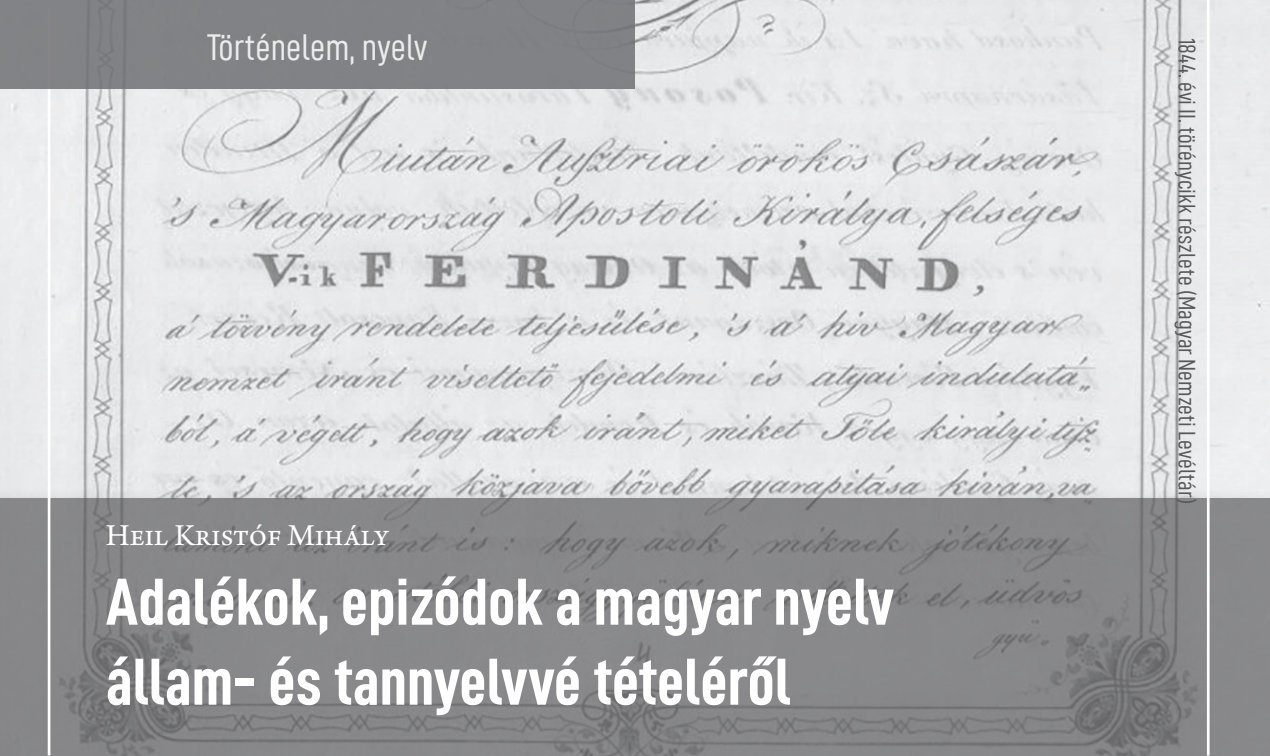

1844. évi II. törvénycikk részlete (Magyar Nemzeti Levéltár)

Heil Kristóf Mihály

Adalékok, epizódok a magyar nyelv állam- és tannyelvvé tételéről

Európában a nyelvkérdés, pontosabban az anyanyelv megbecsültsége és jelentősége a reformáció mozgalmi munkájának köszönhetően értékelődött fel. Közismert Luther Márton bibliafordításának és tanainak a német irodalmi nyelvre gyakorolt hatása, ahogy Károli Gáspár azonos impressziója is a magyarra. Végül a modernkori nemzetállamok és nemzeti ideológiák különös önkifejező szuverenitás-eszközzé tették a nemzeti nyelvet, s a saját nyelv használata a közjogi szuverenitás önkifejezésévé, így a nyelvhasználat a hatalmi játéktér kiemelt területévé avanzsált. Tehát a nyelvkérdés politikai üggyé, a közéleti harctér részévé vált.

≈

Hagyományosan a Magyar Királyság hivatalos államnyelve a latin volt egészen a 18. századi germanizáló törekvésekig, melyekkel szemben a magyar rendek a magyart kívánták államnyelvvé emelni. Mária Terézia (1740–1780) és fia, II. József (1780–1790) intézkedései – különösen nyelvpolitikájuk – heves ellenállását váltottak ki a hazai nemesség körében. Az uralkodói rendeletek formájában sorjázó diktátumok egymás mellé pozicionálták a *rendi nation*t. A 18. és 19. század fordulójától az ún. reformerek és a nemesi mozgalom tagjai kulcskérdésként tekintettek a magyar nyelv ügyére – az ország közjogi-alkotmányos függetlenségének zálogát látva benne. A magyar nyelv elfogadtatása a közigazgatásban, a magyar vezényleti nyelv és általában a nemzeti nyelv térnyerése az államszervezetben, illetve a kultúrában egyrészről a Habsburg Birodalmon belüli önállóság szimbolikus jelképe, másrészről a magyar nyelvtudás előírása egyes tisztségekben és hivatalokban a honos nemeseknek biztosított volna elsőbbséget a külföldiekkel, a nem magyarokkal, sőt bizonyos tekintetben az arisztokratákkal szemben is.

Bár a hivatalos államnyelv *de jure* a latin volt, azonban *de facto* számos közéleti fórum járt el nemzeti nyelven. A magyar államnyelvvé válása több évtizedet átölelő folyamat eredménye volt 1790 és 1844 között. Közismert, hogy a negyedévszázad után újfent összeülő

országgyűlést 1790. június 10-én az uralkodó magyar nyelven nyitotta meg, és a diétai rendek határozata értelmében a két tábla közötti üzenetváltások és a naplók nyelvének a magyart kívánták. Ezzel szemben az országgyűlés törvényben csupán a magyar nyelv alsó- és középfokú oktatásáról rendelkezett az 1790/91. évi XVI. törvénycikkben. Majd az I. Ferenc (1792–1835) által szentesített 1792. évi VII. törvény foglalkozott a magyar nyelv tanításának és használatának kérdéseivel, valamint annak rendkívüli tárggyá való avatásával. Közel másfél évtizeddel később az 1805. évi IV. törvénycikk foganatosította a nemzeti nyelv beemelését a rendkívüli tantárgyak közé, rögzítette az uralkodó és a magyar királyi kancellária elé terjesztendő feliratok nyelvét, miszerint latin és magyar nyelven kellett azokat hasábosan szerkeszteni. E szabály vonatkozott a helytartótanács kancelláriához címzett felterjesztéseire is. Továbbá a törvénycikk engedélyezte a magyar nyelv használatát a törvényhatóságok és a helytartótanács közötti levelezésben, valamint a pervitel egyes eseteiben. 1806-ban I. Ferenc hatályba léptetett egy új közoktatási kódexet, a második Ratio Educationist. Ezt követően csupán 1830-ban sikerült újabb nyelvtörvényt elfogadtatni az udvarral. Az 1830. évi VIII. törvénycikk számos hivatalos színtéren írta elő a magyar nyelv használatát. Az 1836. évi III. cikk értelmében a törvényeket két nyelven – magyarul és latinul – kellett szerkeszteni, azzal a kiegészítéssel, hogy interpretációs összeütközés esetén a magyar nyelvű változat volt az irányadó, valamint bővültek a magyar nyelven indítható perek hatásköri és illetékességi szabályai. A magyar nyelvről szóló 1840. évi VI. törvénycikk tovább „magyarosította" az államigazgatás szervei közötti kommunikációs csatornákat. Végezetül a magyar nyelvről és nemzetiségről szóló 1844. évi II. törvénycikket szokás a magyar mint államnyelv kodifikációjaként aposztrofálni. A magyar mint oktatási nyelv teljeskörű diadala szempontjából jelentős még az 1844. augusztus 6-án kelt helytartótanácsi rendelet, amely negyvennégy magyar katolikus gimnáziumban írta elő a magyart hivatalos tannyelvként. Továbbá az 1845-ös ún. harmadik Ratio Educationis is számos további kérdést szabályozott.

≈

Azonban a fenti országos – törvényi és rendeleti – kodifikációs hullám mellett, pontosabban azt megelőzve és azalatt egy másik, azt megalapozó az országgyűlésen kívüli országos és törvényhatósági bizottságokban folyó törvényelőkészítő munkára is érdemes felhívni a figyelmet. Ezek voltak a rendszeres bizottsági munkálatok, másnéven az *operátum*ok.

II. József halálát követően a birodalom rendjei felbolydultak, s külön-külön szervezkedésbe fogtak, s bár az új uralkodó ügyes politikával leszerelte őket, de az engedmények felvillantása elengedhetetlennek tűnt, ennek értelmében az 1790/91. évi magyar országgyűlés felállított kilenc országos bizottságot (*regnicolaris deputacio*), amelyek feladatul kapták, hogy készítsenek elő törvénytervezeteket a soron következő országgyűlés számára. A javaslatok el is készültek, azonban a hazai és nemzetközi – politikai-háborús – helyzet változásai miatt végül *ad acta* a kancellária levéltárába kerültek.

Végül három évtizeddel később az 1825/27. évi országgyűlés döntött a napirendre vételekről, s egyben újabb országos deputációk felállításáról, a tervezetek aktualizálásáról. A felújító munkát végző testületek eredményei még megkérdőjelezhetőek voltak a haladást igenlők számára, azonban az 1830 és 1832 között összeülő törvényhatósági bizottságok egyre több helyen feleltek meg a reformokat követelők ízlésének.

Az országos bizottságokba mind az 1790-es, mind az 1820-as években a törvény delegálta a tagokat, míg a 1831–1832 között ülésező vármegyei közgyűlés maga választhatta meg testületeit és egyes részkérdésekkel foglalkozó

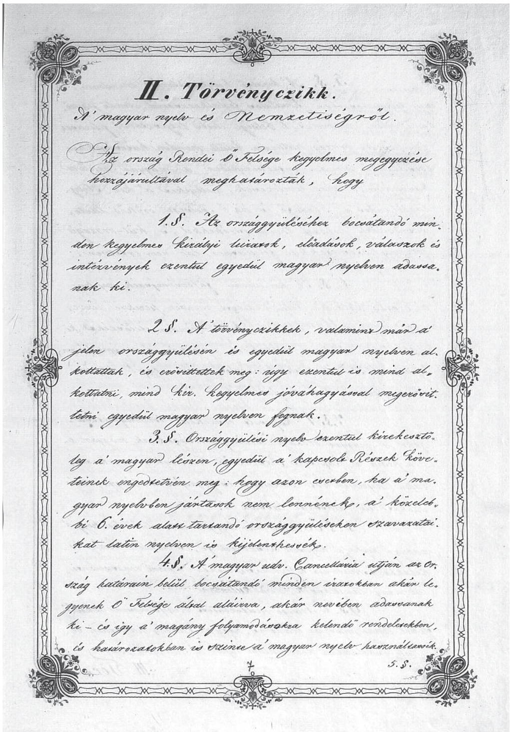
II. Törvényczikk.
A' magyar nyelv és Nemzetiségről.
Az ország Rendei Ő Felsége kegyelmes megegyezése hozzájárultával meghatározták, hogy
1. §. Az országgyülésékhez bocsátandó minden kegyelmes királyi leiratok, előadások, válaszok és intézvények ezentul egyedül magyar nyelven adassanak ki.
2. §. A' törvényczikkek, valamint már a' jelen országgyülésen is egyedül magyar nyelven alkottattak, és erősittettek meg: úgy ezentul is mind alkottatni, mind kir. kegyelmes jóváhagyással megerősittetni egyedül magyar nyelven fognak.
3. §. Országgyülési nyelv ezentul kirekesztőleg a' magyar lészen, egyedül a' kapcsolt Részek követeinek engedtetvén meg: hogy azon esetben, ha a' magyar nyelvben jártasok nem lennének, a' közelebbi 6. évek alatt tartandó országgyüléseken szavazataikat latin nyelven is kijelenthessék.
4. §. A' magyar udv. Cancellária utján az Ország határain belül bocsátandó minden iratokban akár legyenek Ő Felsége által aláirva, akár nevében adassanak ki – és így a' magány folyamodásokra kelendő rendeletekben, és határozatokban is szinte a' magyar nyelv használtassik.
7
5. §.

1844. évi II. törvénycikk (Magyar Nemzeti Levéltár)

albizottságait, másnéven fiók- vagy szakaszbizottságait, melyek javaslatairól az országos deputáció/ közgyűlés döntött.

A magyar nyelv ügyét a művelődésügyi, illetve a tanügyi, más néven a köznevelési, valamint a közjogi munkálat észrevételei között találjuk, ámbár érdemes ehelyütt a köznevelési bizottság eredményeire koncentrálnunk, mivel a közjogi albizottság koncepciója nem a magyar nyelv – fokozatos – térnyerésében látta az ország alkotmányos megújításának kulcsát. Munkamódszerében a későbbi bizottságok a korábbiakat vizsgálva, azok eredményeihez szóltak hozzá, mely munkák végeredménye többezer oldalnyi tervezetben, javaslatban, feljegyzésben, jegyzőkönyvben, s végeredményében a vármegyei követek 1832-es országgyűlési utasításaiban öltöttek testet.

Az 1791-es művelődésügyi bizottság a gazdasági növekedés alapjait kívánta biztosítani a népoktatás gyakorlati irányba való fejlesztésével. A hangsúlyt az alsófokú képzésre helyezte, ennek megfelelően a magyar nyelv ügyében tartózkodó volt, és elvetette a magyart tannyelvet (csupán a grammatikai iskolákban való latin oktatás nyelveként kívánta a magyart meghatározni). Az 1827. évi országos bizottságok albizottságai ugyancsak konzervatívok maradtak. Az 1828 januárjában ülésező tanügyi albizottság *(deputatio litterara)* tevékenysége a közoktatás egészére kiterjedt. A nemzeti elemi iskoláktól az egyetemig minden oktatási szintet tárgyalt. Foglalkozott a leányneveléssel, az oktatásügyi alapítványokkal és a tanügyi igazgatással egyaránt, azonban megállapíthatjuk, hogy az országos munkálatok a magyar nyelv ügyében nem voltak túlontúl bátrak. Az újabb bizottság megmaradt az 1793-as tervezetnél és az azt megelőző évtizedes gyakorlatnál, maradiságát jól példázza, hogy minden iskolában és osztályban csupán egyetlen tárgy magyar nyelvű oktatását javasolta (azzal, hogy a nem megfelelőket visszatartani tervezte a továbbtanulástól). Az országos javaslat kétségtelenül anakronisztikus maradt, mégsem tekinthető eredménytelennek, hiszen láthatóvá tette a megoldásra váró problémákat, és nem utolsó sorban törvényes fórumot biztosított az oktatási reformok követeléséhez, ezáltal a magyar nyelv ügyének napirenden tartásához.

A formálódó reformtábor élt is a lehetőséggel. Számos megyében többségbe kerültek a liberális reformtervezetek támogatói, és az országos bizottság törvényjavaslataival ellentétes kezdeményezéseket foglaltak jegyzőkönyvbe. Néhol egészen radikális változtatásokat indítványoztak. Az operátumok vitája kapcsán először fordult elő, hogy a politikai nemzet, azaz a politikai jogokkal rendelkező nemesség lehetőséget kapott – többek között – a közoktatás, a nevelés és a magyar nyelv ügyeinek nyilvános megvitatására. Így nem is csoda, hogy néhány

megyében gyökeres változtatásokat kívántak eszközölni. Ki akarták ragadni a nyelvügyet a közoktatás „alkérdéseként" az idegen bécsi kormányzat kezéből s az országgyűléssel közös – vagy akár a diéta önálló – hatáskörébe rendelték volna. A nemzeti nyelv teljes uralomra juttatásával, az oktatásügy bizonyos mértékű demokratizálásával az egynyelvű, azonos kultúrájú polgári nemzet megteremtése felé kívántak előrelépni. Megfigyelhető volt az ébredező reformmozgalom egyik alapvetése is: a nép nevelés általi felemelése, s ezáltal a nemesség szövetségesévé tenni őket az udvarral szembeni reformharcokban.

≈

Bár az 1832/36-os országgyűlésen a vármegyei követek indítványozták az operátumok napirendre tűzését, valamint a királyi propozíciók is bizakodásra adtak okot, hiszen a diéta eleve a rendszeres bizottsági munkálatok megvitatása végett lett összehívva, végül a konzervatív követek és főrendek kerekedtek felül. A kormánypártiak halogató taktikájának köszönhetően sikerült elodázniuk a tanügyi operátum napirendre vételét, amit az ellenzék is elfogadott, mert nem részsikereket akartak elérni, hanem az egész oktatási rendszer tüzetes átalakítását egyidőben szerették volna végrehajtani. Csak a diéta végén ismerték fel, hogy taktikájuk megbukott. A rendszeres bizottsági munkálatok nem kerültek napirendre.[1]

Az 1828. évi tanügyi munkálatokat és az azokhoz fűzött megyei észrevételeket később sem tárgyalták az országgyűlésen, azonban hivatkozási alapul szolgáltak az egész reformkorban. Az oktatáspolitikai reformok végül hosszas egyezkedések árán az operátumoktól különválasztva születhettek meg. A közép- és főiskolai tanítási nyelvről az 1844. évi II. törvénycikk rendelkezett, de számos más kérdésben – úgymint a közoktatás nemzeti irányítása vagy a szabad iskolaválasztás ügyében – csupán a 1848-as áprilisi törvények III., XIX. és XX. cikkei hoztak fordulatot.

Történetírásunk a rendi berendezkedés lassú leépítésének és a haladó reformeszmék egyidejű térnyerésének okait a feudális termelési mód válságában és a nyomasztó hitelhiányban látta. Ismeretes volt a század első harmadában kibontakozó liberális mozgalom kialakulása. Közismert, hogy új – és megújult – fórumok voltak a röpiratok, a kaszinó, a lóverseny, az egyesületek stb. Ezen nyilvánosságok mellett a magyarországi polgári átalakuláshoz vezető

RATIO
EDUCATIONIS
TOTIUSQUE
REI LITERARIÆ
PER
REGNUM HUNGARIÆ
ET
PROVINCIAS
EIDEM ADNEXAS.
IUSTITIA ET
CLEMENTIA
TOMUS I.
VINDOBONÆ,
TYPIS JOAN. THOM. NOB. DE TRATTNERN,
SAC. CÆS. REG. MAJ. TYPOGR. ET BIBL.
MDCCLXXVII.

I. Ratio Educationis, 1777

1 Vö. Bényei Miklós, *Bihar megyei észrevételek az 1827. évi tanügyi rendszeres bizottmány munkálatához*, A Hajdú-Bihar Megyei Levéltár évkönyve 1981/8, 19-33.

II. Ratio Educationis, 1806

több évtizedes út megkerülhetetlen állomásai a rendszeres bizottsági munkálatok, valamint azok vármegyei észrevételezése. A rendek e vitákat használták fel arra, hogy párttá szerveződjenek, és a tanácskozások alatt kristályosodtak ki a magyar reformmozgalom alapvetései.

A fentiekben ismertetett országos rendszeres bizottsági munkák és annak nógrádi véleményezését áttekintve is alátámasztást nyer, hogy a tizennyolcadik század végi felvilágosult nemesség számos ponton kívánta a változást, de még nem jutottak el a feudális szisztéma lebontásához. Továbbra is megmaradtak a rendi keretek között. Jól tükrözi a megfontolt haladás szemléletét a nevelésügyi javaslat. A régi országos bizottság, bár számos kérdésben határozottan kiállt a reformok mellett – például a tandíjfizetés elvetése –, még nem tartotta időszerűnek a rendszer gyökeres átalakítását. Az 1793-as javaslat változatlanul az uralkodó hatáskörében kívánta meghagyni az oktatás ügyét. Az 1828-as testület ugyancsak a korlátozás nélküli jogkörök, azaz a reservatak között hagyta volna a nevelést, míg visszakozása az oktatás ingyenessé tételében jól példázza, hogy az újabb tervezetek még kevésbé feleltek meg koruk kihívásainak, mint a három és fél évtizeddel korábbi indítványok a saját idejüknek. Ezekkel szemben a reformokat sürgető Nógrád számos témában gyökeres változást akart elérni. A megye megosztotta volna az oktatás feletti hatásköröket az uralkodó és az országgyűlés között, tehát átemelte volna a közös hatáskörű ún. communicaták közé. Nógrád az ország mozgásterének növelése mellett a nemzet sikerét műveltségében látta. Ennek első számú eszköze pedig a nemzeti nyelv, amely segítségével szélesebb réteg számára tette volna elérhetővé az alapvető műveltség és a tudományok ismeretanyagát, ezért támogatta a magyar nyelvű oktatás minél szélesebb körű bevezetését.

A reformkor egyik kulcskérdése volt a magyar nyelv ügye. A tannyelv és a hivatali nyelv rögzítése túlmutatott a mindennapi használat általános szintjein. A nyelvek különböző használati színtereinek kodifikálása alapjaiban határozhatja meg egy állam felépítését, kultúráját, és ezáltal gazdasági eredményeit. Nógrád vármegye a magyar nyelvű oktatással – és mint láttuk, más indítványaival mind – az ország jövőbeli kollektív tudását kívánta bővíteni. Elképzelése szerint az oktatás kapuinak tágabbra nyitásán túl a gyakorlati lehetőséget is meg kellett teremteni a szélesebb rétegek számára, hogy gyarapíthassák tehetségüket, s ezáltal tudásukkal járulhassanak hozzá az ország felemeléséhez.

Ahogy láthattuk, a magyar nyelv reformkori kodifikációs folyamatát vizsgálva nem

elégedhetünk meg az országgyűlési viták, illetve az elfogadott joganyagok feltárásával. A korszak törvényalkotási tevékenysége sokkal szélesebb nyilvánosság előtt zajlott. Közvetve részt vettek benne a kinevezett bizottságok és a törvényhatóságok közgyűlésein megjelenni és szavazni jogosultak ezrei. E vitákon formálódott a reformellenzék, e vitákon születtek meg a reformtörvényeket eredményező gondolatcsírák, így az operátumok nélkülözhetetlen forrásai a korszak kodifikációtörténetének.

Ajánlott irodalom

A magyar liberalizmus gyökerei és a rendszeres bizottsági munkálatok. Adalékok az operátumok történetéhez, szerk. Heil Kristóf Mihály, Bp., Gondolat, 2023.

Balázs Géza, *Nyelvi szuverenitás. A nemzeti nyelvek és kultúrák változó helyzete az önrendelkezés és az identitás összefüggésében,* Magyar Tudomány 2013/ 4., 453–458.

Barta István, *A fiatal Kossuth*, Bp., Akadémiai, 1966.

Benda Kálmán, *Az országgyűlési rendszeres bizottságok munkálatai = A polgári forradalom előfutárai*, szerk. Vörös Károly, Bp., Akadémiai, 1980.

Gergely András, *A „rendszeres bizottsági munkálatok" szerepe a magyar reformmozgalom kibontakozásában*, Tiszatáj 1974/ 6., 37–41.

Hatalom interdiszciplináris megközelítésben, szerk. Tóth Szergej, Szeged, Szegedi Egyetemi–Juhász Gyula Felsőoktatási, 2006.

Heil Kristóf Mihály, *„Embernek születtünk, polgárnak neveltetünk." Nógrád vármegye észrevételei a közoktatás és magyar nyelv ügyében (1831–1832) = Nemzetiségi-nyelvi szuverenitás a hosszú 19. században*, szerk. Nagy Noémi, Bp., Gondolat, 2020, 99-116.

Kornis Gyula, *A magyar művelődés eszményei 1777–1848, I–II.* Bp., Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, 1927.

Marczali Henrik, *Magyarország története a Szatmári békétől a Bécsi Congressusig 1711–1815. = A magyar nemzet története*, 8. k. szerk. Szilágyi Sándor, Bp., Athenaeum, 1898.

Mikó Imre, *A magyar államnyelv kérdése a magyar országgyűlés előtt 1790–1825*. Kolozsvár, 1943.

Pajkossy Gábor, *A nemzeti ébredés kezdetei = Magyarország története a 19. században*, szerk. Gergely András, Bp., Osiris, 2005.

id. Philipp Rugendas: *Kuruc lovas*, 1711 (MNM)

Mercs István

A búcsúénektől a búcsúztatóig

Vázlatrajz a bujdosóének összetett textúrájáról

„Megjelent egyszer tőlem egy vers a *Vasárnapi Újság*ban, *Bujdosó kuruc éneke*. Ady, aki minden verset falt, ezt is elolvasta, s szólott róla gúnyosan nevetve: nem értette, minek írtam meg. Nem találta benne a ma szimbolikus esetét. »Minek írtad meg, ezt akkor kellett volna megírni – mondta. – Most csak azt kellett volna megírnod, hogy ma is bujdosó kuruc ebben az országban minden igaz ember és űzött vad.« Ez akkor nagyon hatott rám, s tudtam, hogy ő a történelmi színeket csak arra használta, hogy formát adjon a mai problémáknak."[1]

Messzire vezetne, ha ehelyütt Ady és Móricz történelemszemléletét kezdenénk fejtegetni. A kuruc kort követő időszakok helyett fordítsuk inkább tekintetünk a kuruc korig terjedő periódus ill. a bujdosóének műfaja felé. A bujdosás, a bujdosó lét, miként a Móricz-citátumban is, első hallomásra a kuruc kort idézi. Ám a fogalom XV–XVII. századi értelemben *'ismeretlen helyre való távozást', 'idegenbe kényszerülést', 'bolyongás megkezdését'* jelentetette. A fogalom tágabb konnotációjába tehát beletartozik a tanulmányi avagy valamilyen feladat elvégzése (pl. diplomáciai küldetés, katonai ok) miatti vándorlás.

Előfordult, hogy a latin peregrintio szó magyarosításaként használják. A *Biblia* egykori tulajdonosáról *Nagyvátyi-glosszáknak* nevezett nyelvtörténeti forrás ismeretlen szerzője 1490 körül lapszéli jegyzeteket készített. Ezek a *Genezis* 33. fejezet 4. versét értelmezik. Az Ézsau haragja elől menekülő Jákob követeket küld elsőszülött testvéréhez, s megmondja, mit kell mondaniuk. „Ez a Vulgata szerint így hangzik: Apud Laban peregrinatus sum; Káldi György fordításában: Lábánnál zarán-

1 Móricz Virág, *Apám regénye*, Bp., Szépirodalmi, 1979, 453.

dokul laktam."[2] Jelentése, hogy a szülőföldjét elhagyni kényszerülő Jákob idegenben Lábán házánál húzta meg magát. Ehhez fűzte magyarázatként a glosszaíró, hogy *'budosso zarándok'*. Szenci Molnár Albert 1604-es latin-magyar szótárában a *'peregre'* tőből származó kifejezések közül a *'peregrinabundus'* fordításaként *'budoso, szarándok'*, míg *'peregrinor'* magyarosításaként az *'idegen földön jaroc, budosom, szarandoc vagyoc'* formulát adta meg.[3]

Ebben az értelemben kapcsolódik a bujdosás fogalomköre a krakkói egyetemre tanulni induló, peregrináló Bornemisza Péter *Cantio optima*, ismertebb megjelöléssel *Siralmas énnököm* című szerzeménye, melyet 1550-es évekre datálhatunk. A költemény nótajelzése a 127. zsoltár kezdő sora: *Mindenek meghallják és jól megtanulják*. A reformáció hazai elterjedése után, a XVI. század során szárba szökő magyar nyelvű énekszerzés egyik fő sajátossága: a költemények döntő többsége énekvers, azaz dallamra íródott. Ez ugyanúgy igaz a zsoltáros hangvételű egyéni és/vagy közösségi énekekre, a protestantizmus tanait hirdetni, népszerűsíteni kívánó versbe szedett biblia históriákra, s kialakuló világi témájú magyar költészetre, mint erre eklatáns példát adnak Balassi Bálint szerelmi és vitézi témájú szerzeményei. Balassi mentorának, Bornemisza Péternek *Cantio optimá*ja hamar, s mélyen beivódhatott a korszak énekhagyományába. Egy 1566-os váradi énekeskönyv a következő nótamegjelöléssel a Bornemisza által felhasznált psalmus előtt: „CXXVII. PSALM. NISI DOMINVS AEDI – ficauerit Domum. Siralmas énnekem Notaiara", tehát alig egy évtizeddel a vers keletkezése után *Cantio optima* kezdő szófordulata jelenti a dallamra vonatkozó utasítást.[4]

A nótajelzés által felidézett zsoltár és a költemény szövege sajátos párbeszédet folytat. Az ószövetségi énekek egyik nagy tematikai csoportját könyörgések vagy a szenvedés zsoltáraiként emlegetjük. A himnuszokkal ellentétben ezek nem éneklik Isten dicsőségét, hanem hozzá fordulnak. E típus jellegzetessége, hogy a zsoltárszerző részletesen kibontja kilátástalan helyzetét, hogy ezzel indítsa az Istent könyörületességre maga iránt.

Ismeretlen festő: *Balassi Bálint portréja*, 17. sz. (Magyar Nemzeti Múzeum)

2 Vö. Holl Béla, *„Budosso zarándok" = Régi és új peregrináció: Magyarok külföldön, külföldiek Magyarországon II. Régi és új peregrináció*, szerk. Békési Imre, Jankovics József, Kósa László, Nyerges Judit, Bp.–Szeged, Nemzetközi Magyar Filológiai Társaság – Scriptum Kft., 1993, 534.

3 Szenci Molnár Albert, *Dictionarium latinoungaricum*, Nünberg, 1604, https://real-eod.mtak.hu/17670/1/508_376.pdf Letöltés: 2024. 08. 09. – M. I.

4 Vö. RMKT XVI század VII. kötet, közzéteszi Szilády Áron, Bp., M. T. Akadémia, 1912, 405.

Bornemisza szerzeménye az országa iránt érzett féltő, gondterhelt szeretetet megfogalmazó első, és a záró hatodik strófában szereplő kolofont leszámítva ezt a vészterhes környezetet írja le. A második strófában az ország részekre szakadását foglalja össze fájdalmas hangon. A harmadikban a „két pogány közt" állapota fejeződik ki, hisz a keresztény „nímötökben" és a mohamedán törökökben közös, hogy istentelen viselkednek a magyarokkal. A negyedikben a magyarok közt duló vallási ellentét okozta megosztottságot teszi szóvá protestáns szemszögből. „Kiízték közölök az egy igaz Istent" – sor mögött határozottan kitapintható a katolikus hiteben maradó magyar nemesek korholása. Az ötödikben azt teszi szóvá, hogy az országban nincs „semmi nagy uraság". Nemeskürty István ezt lendületes érveléssel úgy értelmezi, hogy Bornemisza az ország hanyatlásának okaként azt adja meg, hogy nincs olyan erőskezű uralkodó, „megszűntél nagyhatalom lenni, nincs már szervezett közigazgatás, nincs rend, nincs hol, kinek szolgálni. Nem is ország ez már."[5]

Ám a világi tematika eltereli figyelmét a vallásos, zsoltáros értelemről. Autográf kézirat híján felmerülhet a kérdés, hogy eredetileg nem nagybetűsen szerepelt-e az Uraság, s így Istenre utal a megállapítás. Avagy – meglátásom szerint – invenciózus játéknak is értelmezhetjük e kifejezést, ami megengedi e két jelentés együttes érvényességét. S az „uraság" akár kisbetűs is maradhat, amennyiben nem magát Istent nevesíti, hanem az isteni rend hiányára vonatkoztatjuk. Az ötödik strófa a vallásos értelmezéssel szorosabb kapcsolatba kerül a megelőzővel, amely az istentelenség bűnét olvassa szülőhazájára Szerkezetileg is zártabbá válik ezáltal a költemény. A nyitó és záró versszakok között a második és harmadik az Istentől ránk mért büntetés, a negyedik és ötödikben az ezt előidéző bűn, az igaz hittől való való elhajlás, az istentelenség vádja fogalmazódik meg.

Míg a könyörgések és szenvedések zsoltáraira jellemző panaszló rész alaposan megfogalmazódott, a másik fontos szakasz, melyben az Úrhoz fordul, segítséget kér, elmarad. Ehelyett az egész költeményt egyetlen, refrén formájában megfogalmazott, fájdalmas felkiáltásba fojtott megválaszolatlan és megválaszolhatatlan kérdés teszi nyitottá: „Vajjon s mikor leszön jó Budában lakásom!"[6]

Az országban uralkodó istentelenségre és a refrén kínzó felvetésére egyaránt válasznak tekinthetjük a nótajelzésben citált zsoltárt. Ez a válasz pedig a következő a zsoltárszerző szavaiban: „Ha az Úr nem építi a házat, hiába dolgoznak azon annak építői. Ha az Úr nem őrzi a várost, hiába vigyáz az őriző."

Bornemisza verse búcsúdal, idehaza írta, de benne már a más honban, bujdosásban átélendő bánat, szomorúság, vigasztalanság mélabús hangulata borong. Tanítványa, Balassi Bálint viszont már idegenben írta *Könyörög Istennek, hogy bujdosásában viselje kegyelmesen gondját* című szerzeményét. E szerzemény kolofon-

5 Nemeskürty István, *Bornemisza Péter Cantio optima = Régi magyar vers*, szerk. Komlovszky Tibor, Bp., Akadémiai, 1979, 97.

6 Pap Balázs felhívja a figyelmet a Bornemisza-vers refrénjében „vajjon-s" kérdőszó eredeti jelentésére és jelentőségére. A kérdés „nem a mikorra, hanem az egyáltalánra vonatkozik (»Mikor fogok, ha fogok egyáltalán jó Budában lakni?«)". Erre alapozva elutasítja a Nemeskürty István által hangoztatott nézetet, mely szerint Tinóditól kölcsönözte volna Bornemisza. Pap Balázs, *Másképpen bujdosók = Balázs 75: Tanulmányok Balázs Mihály 75. születésnapjára*, szerk. Béla Bálint, Latzkovits Miklós, Majoros Viktória, Bp., reciti, 2024, 375–377. A Tinódihoz kapcsolódó felvetést egyébként Nemeskürty maga is kölcsönözte. Vö. Végh Ferenc, *Bornemisza Péter ifjúsága,* Irodalomtörténet, 1952/3–4, 520–521.

id. Philipp Rugendas: *Kuruc lovas* (Magyar Nemzeti Múzeum)

jában szerepel a keletkezés ideje, 1591, s egy máig talányos helymegjelölés: „Ezeket írám a tenger partján, Oceanum mellett". Az erősen konszenzusos álláspont szerint a költő lengyelországi száműzetése idején a Balti-tenger közelében írhatta e verset, de van olyan felvetés is, miszerint a katolizált Balassi elzarándokolt volna egész Compostelláig. Mindenesetre a keletkezés helyére tett utalás egyértelműnek tűnő magyarázatot ad a cikornyás címleírásban szereplő *'bujdosás'* kifejezésre. Ám a befelé tekintő, saját lelkét vizsgáló költői felvillantja egy másik, ugyanilyen súlyú, s így egyaránt érvényes megfejtését a fogalomnak. Balassinál más költeményében is megfigyelhető, hogy a bujdosás a saját bűne miatt szégyenkező költő lelkiállapotának metaforájaként is értelmezendő.

Az én búsult lelkem én nyavalyás testemben
Tétova bujdosik, mint madár a szélvészben,
Tőled elijedett, tudván, hogy vétkezett, akar esni kétségben.
(*Kiben bűne bocsánatáért könyörgett…*)

Avagy:

Adj már csendességet, lelki békességet, mennybéli Úr,
Bujdosó elmémet, ódd bútul szívemet, kit sok kín fúr.
(*Adj már csendességet…*)

A bujdosóénekek mintájának mégsem Bornemisza illetve Balassi idézett verseit kell tartanunk, hanem a reneszánsz költőfejedelem két másik szövegét kell előszámlálnunk. Az *Ó, én édes hazám,* te jó Magyarország kezdetű *Valedicit patriae* az és a *Szarándoknak vagy bujdosónak való ének* című Pusztában zsidókot vezérlő jó Isten kezdetű szerzemények gazdag szöveghagyományozodást mutatnak. Zsoltáros hangvételüknek köszönhetően a XVII. század elején bekerült az istenes énekek gyűjteményébe, s így széles körben elterjedt, közkincs lett.[7] Sőt arra, is van példa, hogy a közkézből visszaszivárgott a műköltészet körébe. *A falusi nótáriusnak elmélkedései, betegsége, halála, és testamentoma* című Gvadányi-műben a „Budára utazó nótárius útra indító fohászkodásából Balassi Bálint *Pusztában zsidókat vezérlő jó Isten* kezdetű bujdosóénekének rímei és frázisai hallhatók ki".[8]

A XVII. század első kétharmadában egyre markánsabbá válik a búcsúdalok jellege. Körmendi Lukács, a sok helyütt, többek között Isztambulban is raboskodó Wattay Ferenc és

7 Csörsz Rumen István, *„Bujdosom szoros utakon": A régi magyar bujdosóénekek poétikája I.*, = *Doromb 3: Közköltészeti tanulmányok*, szerk. Csörsz Rumen István, Bp., reciti, 139.

8 Csörsz Rumen István, *A kesergő nimfától A fonóházi dalokig: Közköltészeti hatások a magyar irodalomban (1700–1800)*, Bp., Universitas, 138.

a Zrínyi Miklós csáktornyai udvarában versét író Balogh Zsigmond szerzeményei jelzik ezt.[9] A búcsúzás gesztusa mellett hangsúlyosabbá válik az idegenben tartózkodás okozta félelmet keltő bizonytalanság, a veszélyeztetettség érzésének kifejezése.

A bujdosóének a XVII. század utolsó harmadára nyerte el önálló karakterét, arra az időszakra, amikor megjelent egy sajátos, de kényszerű életformát élő társadalmi csoport, akiket bujdosókként emlegetünk. Ez a korszak a kuruc mozgalmak kora, amely a Thököly Imre, később II. Rákóczi Ferenc vezette felkelésekbe torkollott. A Habsburgok által elengedett egykori végvári vitézek, kóborló diákok, szökött jobbágyok, birtokukat vesztett és/vagy a bécsi udvarral elégedetlen nemesek csoport tagjai nem találta „honját a hazában". Ez az az időszak, amire a felvezető idézetben Ady az „akkorral" utal, s amit röviden csak kuruc kornak hívunk. S ez az az időszak, amikor a búcsúének, önmagában a kényszerű élethelyzet megfogalmazása, a panasz átpolitizálódik, a Habsburg-ellenesség kifejezőjévé válik.

A közköltészet alkotásai kéziratos versgyűjteményekben maradtak fenn. Ebből az értékes forrástípusból a mi szempontunkból mindenképp érdemes megemlíteni Szentsei György antológiáját,[10] amely a XVII. század közepétől 1704-ig tartalmaz költeményeket. A korszak meghatározó búcsúénekeinek szerzője ismeretlen. Ezeket a verseket bizonyos tartalmi elemek alapján jobb híján egy-egy társadalmi csoport képviselőit feltételezzük. Így köti a *Néprajzi lexikon* szócikke[11] pl. a *Szegénylegény dolga* című vagabundus diákhoz, kuruc katonához az *Egy bujdosó szegény-legény*t, és szélnek eresztett végvári vitézhez a híres *Mit búsulsz, kenyeres, midőn semmid nincsen?* kezdősorú *Buga Jakab énekét*.[12] A kézzel jegyzet versfüzérek szerzeményeihez nem ritkán kapcsolódnak nevek. A vers címében megidézett megszólalóról és/vagy a versfőkből összeálló akrosztichonokból nem feltételen derül ki, hogy tényleges szerző vagy létező személy alteregója, vagy kitalált figura, esetleg a költemény megrendelőjének a nevét olvashatjuk-e. Hogy ki volt Buga Jakab akkoriban, arról vajmi kevés információnk van, talán tényleg napjait tengető elbocsátott vitéz, csak azt tudjuk, hogy Örsi Ferenc jóvoltából ki lett nevének XX. századi viselője.[13]

A versgyűjtemények és a szájhagyomány szoros kölcsönhatásban állnak egymással. Sok esetben több szövegvariánssal állunk szemben, melyek különböző értelmezéseket engednek meg egyszerre több vagy időben és térben változva különböző műfaj jegyeit képesek magukba olvasztani. Hogy műfaji átfedések, szerzőség, időbeli behatárolás s más szempontból milyen szerteágazó problémakörrel állunk szemben, tekintsük meg egy konkrét szerzemény példáján.

Az egyik legismertebb és legszebb kuruc bujdosóénekként tartjuk számon az *Őszi har-*

9 Vö. Csörsz Rumen István, *„Bujdosom szoros utakon": A régi magyar bujdosóénekek poétikája I.*, 147–149.

10 Fakszimile kiadása: *Szentsei György daloskönyve I-II*, szerk. Györffy György, Klaniczay Tibor, Zolnay László, Varga Imre, előszó Varga Imre, Bp., Magyar Helikon, 1977.

11 *Néprajzi lexikon A–E*, főszerk. Ortutay Gyula, Bp., Akadémiai, 1977, 381. A szócikk szerzője: Katona Imre.

12 A költeményre ld. Balázs Mihály értelmezését. *Magyar Művelődéstörténeti Lexikon LX.: A főszerkesztő, Kőszeghy Péter hatvanadik születésnapjára*, szerk. Bartók István, Csörsz Rumen István, Jankovics József, Szentmártoni Szabó Géza, Bp. reciti, 2011 154–162.

13 *A Tenkes kapitánya* 13 részes, kuruc témájú televíziós sorozat, amit Örsi Ferenc forgatókönyve alapján 1963-ban forgattak, 1964-ben került adásba. A sikeres televíziós vetítést követően regény formában is megjelent. Első kiadása: Örsi Ferenc, *A Tenkes kapitánya*, Bp., Móra, 1967. A főszereplő Eke Máté segítője a szegénylegény Buga Jakab.

Buga Jakab (Szabó Gyula), Eke Máté (Zenthe Ferenc) és Rózsa (Pécsi Ildikó) *A Tenkes kapitánya* című televíziós sorozat egyik jelenetében. Rendezte: Fejér Tamás, 1963

sos hangulata rokon húrokat ütnek meg szívünkön, s őszi harmat után, mikor a nagy hegyeknek ormán fújdogál a hideg szél, ugyanattól a bútól sajdul meg a mi elhalványodott, beteg szívünk, mint az övé. A magyar poézis ligeteiben még mindig él Balassi Bálint, lábnyoma, az ő piros csizmás lábnyoma mélyen besüppedt a honi humuszba s a szívünkbe is, hol édes és sajgó taposására régi koroknak új érzései vonaglanak át."[14] Balassi szerzőségét kritikai kiadásában Eckhardt Sándor zárta ki egyértelműen, s utalta vissza a szép metaforikájú költeményt a közköltészet kincsei közé.[15] Stoll Béla pedig a *RMKT* XVII. századi sorozatában a *Szerelmi és lakodalmi versek* közé veszi fel a szerzeményt. Szerelmi búcsúénekként sorolja be, amelynek „1. és 4. versszaka a XVIII. század folyamán önállósult, és egy olyan búcsúénekké lett, melyből teljesen hiányzik a szerelmi motívum".[16]

mat után című verset. Ez is több variánsban maradt fenn. Thaly nyomán a XIX. század végén ezzel a felütéssel vált ismertté:

Őszi harmat után
Nagy hegyeknek ormán
Fújdogál a hideg szél,
Fújdogál a hideg szél.
Zöld erdő harmatát,
Piros csizmám nyomát
Hóval lepi be a tél,
Hóval lepi be a tél.

A 9 soros elrendezésű Balassi-strófában írt költemény szerzőjeként a XIX–XX. század végén magát Balassi Bálintot tartották. A fiatal Kosztolányi Dezső is így gondolta, mint az 1906-os esszéjéből felfeslik. „Harci kedve, garázda és isteni szabadságvágya, fájó és zokogá-

Bár adatolhatóan csak a XVIII. század második felétől énekelhették, terjedhetett kuruc bujdosóénekként, de közköltészeti alkotásként már a század első felében átértelmeződhetett, s számos változatban terjedt. Az 1824-es sárospataki töredékes lejegyzésében *Mikor Rákóczi Erdélybül ki jött* címmel szerepel. Bekerült a költemény Thaly Kálmán kiadásaiba is. 1864-es könyvének toldalékában ő érvel amellett, hogy a vers szerzője „bujdosó Balassa Bálint".[17] A véle-

14 Kosztolányi Dezső, *Balassi Bálint*, Magyar Szemle 1906. aug. 30.; kötetben: Uő, *Látjátok, feleim*, gyűjt., szöv. gond., jegyz. Réz Pál, Bp., Szépirodalmi, 1976, 22-23.

15 *Balassi Bálint összes művei I*, összeáll. Eckhardt Sándor, Bp, Akadémiai, 1951, 278.

16 *RMKT XVII/3*, s. a. r. Stoll Béla, Bp., Akadémiai, 1961, 276. számú jegyzet.

17 Thaly Kálmán, *Régi magyar vitézi* énekek és *elegyes dalok II*, Pest, kiadja Lauffer Vilmos, 1864, 410.

kedés – mint láthattuk – sokáig tartotta magát annak ellenére, hogy 1872-es kiadás jegyzetében Thaly már csak lehetőségként említi Balassi szerzőségét, s igyekszik áthangolni saját kora olvasatát. A Balassi-vonalat nem ejti, de kuruc kori átdolgozásként kezeli a költeményt.[18] Filológiailag különösebb alap nélküli gondolatkonstrukciót vázol a keletkezés körülményeire és idejére. Az általa ismert legteljesebb változat lelőhelyére hivatkozva a fejedelem leghűségesebb társához, Bercsényi Miklóshoz köti a verset, s az ő a külföldre távozásához igazítva, az őszi harmat utánra, 1710 november végére, december elejére datálja.[19] A közlő személye iránti gyanú, illetve az általa használt elveszett vagy eleddig kallódó kézirat e szerzemény valódiságát is megkérdőjelezte. Esze Tamás a költeményt kétségkívül kuruc korból valónak tartja, de némely részletekben Thaly átköltését feltételezi.[20] Egy újabban felbukkant, hiteles XVIII. századi variáns felbukkanása viszont apró eltérésektől eltekintve megegyezik Thaly szövegközlésével.[21]

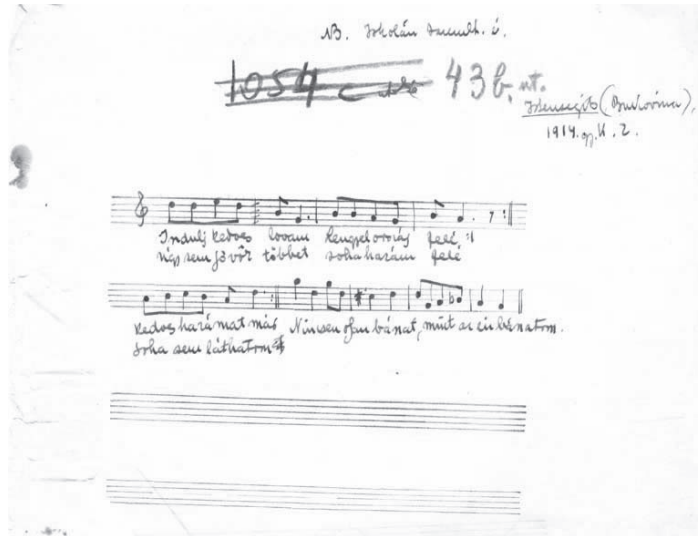

Indulj, kedves lovam, Lengyelország felé kezdetű bujdosóének Kodály Zoltán gyűjtésében

A bujdosóének és a vele érintkező szövegtípusok közti műfaji határok egymásba való áttűnését tárgyaló vázlatos áttekintésünk zárásaként álljon itt egy utolsó példa. A *Fordulj, kedves lovam, Lengyelország felé* kezdetű bujdosódal megtalálható a XX. század elején a hargitai Lövétéről Vikár Béla (1902),[22] a bukovinai Istensegítsből Kodály Zoltán (1914),[23] a század második feléből pedig a Bereg megyei Gergelyiugornya településéről Ferenczi Imre és Molnár Mátyás[24]

18 „lehet, hogy Balassa maga írta; – de valószínűbb a más által, később, tán a múlt század elején, bizonyos dallamra való átdolgozás" = Thaly Kálmán, *Adalékok a Thököly- és Rákóczi-kor irodalomtörténetéhez II*, Pest, Ráth Mór, 1872, 311.

19 Thaly Kálmán, *Adalékok a Thököly- és Rákóczi-kor irodalomtörténetéhez II*, 313.

20 Esze Tamás, *Őszi harmat után,* Irodalomtörténet 1950, 64–70.

21 Csörsz Rumen István, *Nyelvemlék, közköltészet, hamisítás = Stephanus noster: Tanulmányok Bartók István 60. születésnapjára*, szerk. Jankovics József , Jankovits László, Szilágyi Emőke Rita, Zászkaliczky Márton, Bp., Reciti, 2015, 377–378.

22 Bartók Béla, *Magyar népdalok: Egyetemes Gyűjtemény* – digitális közreadás, http://systems.zti.hu/br/hu/browse/13/274 Letöltés: 2024. 08. 09. – M. I.

23 Bartók Béla, *Magyar népdalok: Egyetemes Gyűjtemény* – digitális közreadás, http://systems.zti.hu/br/hu/browse/13/135 Letöltés: 2024. 08. 09. – M. I.

24 Ferenczi Imre, Molnár Mátyás, *Fordulj kedves lovam…: Rákóczi- és kuruc néphagyományok Szabolcs-Szatmárban*, Vaja, 1972, 63.

gyűjtésében. Ez utóbbi gyűjtés egy strófát tartalmaz csupán.

Fordulj kedves lovam, Lengyelország felé,
Úgysem jövök én már többet hazafelé.
Szegény hazámat már sohasem látom,
Nincs olyan bánat, mint az én bánatom.

A szerzemény századfordulót megelőző előfordulására nincs adatunk, de a gyűjtések változatos helyszínei azt sejtetik, hogy korábbi keletkezésű; a lengyelországi száműzetés képe pedig egyértelműen bekapcsolja a kuruc hagyományokba. A dal többversszakos variánsát a Kolozs megyei Válaszúton Kallós Zoltán gyűjtötte (1943).[25] Első strófája ekként hangzik:

Fordulj, kedves lovam, napszentület felé,
Úgysem jövünk többet soha visszafelé.
Messze fődre megyek, elbujdosom innet,
Szép szülőhazámat nem látom meg többet.

A legjelentősebb eltérés a két változat között, hogy Lengyelország helyett az első sor végén napszentület szerepel. „Régi bujdosóének töredékének látszik" – szerepel a közlés alatt. Kallós Zoltánt különösen mély és szoros kapcsolat fűzte ehhez a dalhoz, kedvenc éneke lett. Mutatja ezt az is, hogy számos előtte tisztelgő műsorban, többször a balladagyűjtő előadásában elhangzott, s több hanglemez választotta ezt címének. A szokatlan hangzású napszentület kifejezés székely-csángó szó, jelentése napnyugat.[26] S ez egy olyan mozzanat, amikor a száműzetésbe induló bujdosóének az élet végére vonatkoztatható szimbolikus tartalmat nyer, búcsúztatóvá válik. Sírtak a hegedűk Válaszúton 2018. február 17-én, amikor e dal felhangzott Kallós Zoltán végső búcsúztatásakor.[27]

Népzenészek játsszák a búcsúztatót Kallós Zoltán temetésén

25 *Digitális balladatár*, http://www.kjnt.ro/balladatar/ballada/messze-foldre-megyek Letölt.: 2024. 08. 09.- M. I.
26 Lehetséges etimológiájára ld. Göbl László, *Napszentület*, Nyelvtudományi Közlemények, 1931/1, 87.
27 *Kedvenc dalával búcsúztak Kallós Zoltántól*, https://index.hu/mindekozben/poszt/2018/02/17/kedvenc_dalaval_bucsuztak_kallos_zoltantol/ Letöltés: 2024. 08. 09. – M. I.

Jelenet *A beszélő köntös* című filmből

Maczák Ibolya

Mikszáth Kálmán *Köntöse*

Különösnek tűnik, de Mikszáth Kálmán *A beszélő köntös* című regényének alaptörténetét (közvetve) 17. századi forrásokból merítette, így például az első teljes, katolikus bibliafordítás szerzőjének 1636-ban megjelent beszédéből: „[a] kaftány esete nem írói fantázia szüleménye. Káldi György egyházi beszédében és Kecskemét város jegyzőkönyvében nyoma van”[1] – írta a regény első kiadáshoz fűzött lábjegyzetében. Ugyanakkor az író nem minden tekintetben ragaszkodott a történelmi hűséghez, hiszen száz évvel későbbre helyezte a történetet, mint ahogyan azt olvasta. „Tény az, hogy talán kissé túlságosan ragaszkodtam azon pár sornyi krónikához, mely rendelkezésemre állt. Enélkül valóban kerekebb, egyöntetűbb, hogy úgy mondjam, esztétikaibb lehetne a mese. De bármennyire ragaszkodtam a krónikamaradványokhoz, mégse kívánom tekintetni az elbeszélést például történelmi epizódnak Kecskemét múltjából, mert a mese benne a fő: a történelmi események csak mint színek bukkannak föl mögötte. S e színeket önkényesen hoztam össze a kaftány szereplésének idejére, száz év előttről, vagy száz év utánról”[2] – jegyezte meg *A beszélő köntös* utószavában.

Mikszáth anyaggyűjtés közben természetesen nem prédikációgyűjteményekben keresgélt: közvetlen forrása – saját bevallása szerint – a Kubinyi Ferenc által szerkesztett, 1854-es, *Magyarország és Erdély képekben* című kötetben megjelent Vahot Imre *Kecskemét és a kecskeméti puszták* című írása volt.[3] Ez utóbbi rész legfőbb adatközlőjének pedig az a Hornyik János tekinthető,[4] aki az 1860-as években más művében is közreadta a városra vonatkozó adatait.

1 Mikszáth Kálmán *összes művei,* III, s. a. r. Király István, Bp., Akadémiai, 1956, 222.
2 *Uo.,* 251.
3 Mikszáth, *i. m.,* 222–223.
4 Kubinyi Ferenc, *Magyarország és Erdély,* I, 83.

Ennek során a beszélő köntöshöz kapcsolódó, 17–18. századi prédikációirodalomra vonatkozó forrásokat – és azok kronológiai sorrendjét is, a következőképpen: „említi azt [t. i. a történetet] Blahó Vince ferenci szerzetes 1772-ben s Káldi Györgyre hivatkozik (…) említi továbbá, néhány évvel korábban ugyanezt Telek József szintén ferenci szerzetes, a ki már nem csak Káldi Györgyre, hanem Fábri Mátyásra is hivatkozik, ez utóbbi pedig Scherer Györgyöt említi szavatosakint, kitől azon adatot vette."[5] Körülbelül ennyi adatot közöl a Mikszáth műveinek kritikai kiadása is.[6]

Hornyik adatait történelmi szakcikkek szerzői is elfogadták,[7] de máig kérdéses a történet pontos eredete. Ugyanakkor tény, hogy a forrásszöveg szerzőjének tekinthető bajor jezsuita Georg Scherer, a 17. század jeles hitszónoka volt, aki nem ritkán foglalkozott magyarországi témájú kérdésekkel – akár prédikációiban is. Értesüléseinek forrásai lehettek akár a korszakban igen népszerű levélújságok (amelyek fő funkciója éppen az volt, hogy hasonló esetekről tudósíthassanak).[8] Azaz nem kizárt, hogy a történet valóban hiteles (vagy legalábbis korabeli) tudósításból származik és Scherer révén Európa-szerte ismertté vált, elsősorban német nyelvterületen. Ez elsősorban a bajor hitszónok tekintélyének köszönhető, hiszen számos hitszónok használta forrásként az ő prédikációgyűjteményét. (Nem ritkán pontos forrásmegjelöléssel.) Igaz ez Káldi Györgyre is, hiszen utóbbi szerző nem csupán ezt a történetet vette át Scherertől, hanem az egész prédikációt – lényegében szó szerint, tükörfordítással, néhány részletet elhagyva a forrásműből. A magyar szerző nem jegyezte meg sehol a kiadványban, hogy nem saját kútfőből dolgozott, de ezzel nem követett el plágiumvétséget, hiszen a romantika kora előtt kevéssé foglalkoztak az egyes szerzők szellemi tulajdonaikkal. Az egyházi írók esetében ez még inkább igaz volt, hiszen prédikációikat, írásmagyarázataikat sok tekintetben éppúgy sugalmazottnak tartották, mint a *Biblia* szövegét, illetve sokkal fontosabbnak tartották a tanítás tisztaságának megőrzését az írói eredetiségnél. Káldi György és a csodakaftán történetét illetően tehát nem a magyar beszéd volt a bajor hitszónok forrása, hanem épp fordítva.

A beszélő köntös története vélhetően azért terjedhetett el Európa-szerte, mert alapformájában egy igen rövid, frappáns történetről van szó, mely lényegében egy pár soros szövegrész szó szerinti hagyományozódását jelenti. Scherernél ez így olvasható: „Wie im vergangenen Sommer der Türkisch Keyser Machomet der ander dieses Namens, mit Heerskraft inn das Hungerlandt kame, verehreten ihm die gehuldigten Christen, auss dem Marck Ketschemit sechs hundert Schaaff, hundert Ochsen, eylff Wägen mit weissem Brodt, vnd batten ihn, Er wolte ihnen ein Zauschen zuordnen, auff dass sie in ihhrem Marck möchten für den Türkischen Reuttern vnd Fussvolck, im durchreysen versichert, vnd ohn schaden seyn. Der Kayser schencket den Supplicanten drey hundert Ducaten sampt einem guldenen Stück, vnd saget ihnen, kein leyd widerfahren, sie sollen ihnen nur, wann sie kommen, das guldene Kleyd zeigen. Was gesicht, die Christen ziehen mit frewden heimb, vnd bleiben bey dem ihri-

5 Hornyik János, *Kecskemét város története,* Kecskemét, Gallia, 1860–1866, II, 34–38.

6 Mikszáth Kálmán *összes művei, i. m.,* 367.

7 Szilágyi Sándor, *Újabb adalék a török uralom történetéhez Magyarországon,* Budapesti Szemle, 1861/46–47, 375–376.

8 Borsa Gedeon, *A 1596. évi bártfai „Neue Zeitung" és más korabeli magyar vonatkozású tudósítások,* Magyar Könyvszemle, 1980/1, 76–89.

gen vnangefochten, vnd vnbetrübet. Dann so offt ein geschwader Reuter, oder sonst ein anzahl Landsknecht in Marck kommen, hat der Richter alsbald sich im gulden Stuck stehen lassen. Hierauff seyn die Türckischen Krieger von stundan, von Rossen herunder gestiegen, vnd haben den Rock mit grosser Reverentz vnd Ehrerbietung geküsset, mit lauterm vermelden: Wofern sie da im Marck nicht können Herberg haben, wolten sie weiter reysen, können sie aber mit dess Marcks guten Willen da vber Nacht bleiben, so wollen sie vmb ihr Geld zehren, vnd sol ihnen kein Härlein gekrümmet, vnd der wenigist schade nicht zugefüget werden."[9] Káldi György magyar fordításában: „Ezer öt-száz kilenczven-hat esztendöben, midön a' Második Mahomet Chászár Magyar-országba jött vólna, a' Kechkeméti polgárok eleibe-menvén, ajándékot vittek néki, Hat-száz juhot, Száz ökröt, és Tizen-négy szekér kenyeret; kérvén, hogy egy Chaúzt küldene hozzájok, ki az által-menö vitézektöl meg-óltalmazná öket. A' Chászár, három-száz aranyat adatván nékik, és egy vont-arany köntöst, meghagyá, hogy haza mennyenek, és, ha valaki bántaná öket, a' köntöst mutatnák néki. Azokáért, mihelyen valami Török sereget láttak, a' Biro a' köntöst reá vévén, eleikbe ment: kit látván a' Törökök, lovokrol le-ugordván, a' köntöst megchókolták: és, ha a' Bíro meg-engedte, ott háltak, magok költségén; ha pedig nem engedte, elébb állották."[10]

A beszélő köntös című film plakátja. Rendező: Radványi Géza, 1941

A német és a magyar beszédben ez a történet lényegében példázat, mellyel a hitszónok a becsületes, ellenségeivel „lovagias" katonát példázta. Erre pedig azért volt szükség, mert a szerzőnek az adott – vízkereszt utáni harmadik – vasárnapon Szent Máté evangéliuma nyomán arról a bibliai századosról kellett beszélnie, akinek Jézus meggyógyította a szolgáját. Ennek kapcsán így fogalmazott (Scherer nyomán) Káldi: „Mint-hogy a' mí Századosúnk, a' vitézihez-képest, Tiszt-viselő; a' szolgájához képest pedig, Úr vagy gazda vólt: mind a' két-rend-béli állapattyában úgy viselte magát, hogy azon rend béli emberek, méltán példát vehet-

9 Georg Scherer, *Postilla oder Auslegung der sonn- und festtäglichen Evangelien*, Cölln, Hierat, 1622, 165.

10 Káldi György, *Az Vasarnapokra-Valo Predikatzioknak: Első Resze. Advent első Vasarnapiatol-fogva Sz. Háromság Vasárnapjáig. Irta az hivek vigasztalasara és Jobbúlasára ...*, Pozsony, 1631, 184.

nek tőle, mind a' kettőről szóllunk."[11] Georg Scherer (és az ő nyomdokain Káldi György) beszédében a feljebbvalók (így a katonai vezetők) erényeit sorolta fel – így például azt, hogy miként kell viselkedni a leigázott, megsarcolt ellenféllel. Jó példát szolgáltatott erre a kecskeméti történet – annak ellenére, hogy a korszak szerzői nem feltétlenül tartották példaadónak a török feljebbvalókat…

Érdemes megjegyezni, hogy a „varázsköntös csodája" egy korabeli szokásban gyökerezik: akinek a padisah ilyen ruhadarabot adományozott, azt képletesen hatalma és védelme alá vonta. Általánosan elterjedt – és nem is politikai érdekektől mentes – szokás volt ez akkoriban, hiszen szultán azért is ajándékozott köntöst vagy kaftánt a követségbe hozzá érkezőknek, mert az „igazhívők urának" és „Isten földi árnyékának" mindenki alattvalója volt e felfogás szerint. Ezt az elgondolást és viszonyrendszert fejezte ki a török ruhadarab: viselője egyszersmind azt is jelezte, hogy mindenben elismeri a szultán fennhatóságát és végrehajtja akaratát. Ezzel hozható szoros összefüggésbe a köntös „védelmező" funkciója, hiszen ez a ruhadarab valóban megóvta a török fővárosból hazatérő követeket az útonállóktól. A balkáni fosztogatók ugyanis a saját jól felfogott érdekükben nem mertek arra vetemedni, hogy az uralkodó védelme alatt álló személyt megtámadják. A köntösadományozás elterjedtségét az is igazolja, hogy a gesztus (vagy annak elmulasztása) képes volt pontosan tükrözni a Porta és a szultán jóindulatát vagy elutasítását egy-egy követség irányában.[12] A korszakkal foglalkozó történész, Takáts Sándor így írt erről: a követek „kipihenvén magukat, először a nagyvezérnél jelentek meg. Ez rendesen ebédet adott a követség tiszteletére, s kaftánt osztatott szét a követség tagjai között. Ez a kaftánosztás igen fontos dolog volt! Minél több és drágább kaftánt kaptak a követek, annál biztosabb volt, hogy küldetésük jó végét várhatják. Megesett az is, hogy a szultán és a nagyvezér egyetlen kaftánt sem adatott a követség tagjainak. Ez már a haragnak és a neheztelésnek biztos jele volt."[13]

Mint arra Hornyik János is utalt, a Magyarországon kevéssé ismert, számos német prédikációgyűjtemény[14] mellett néhány nálunk is népszerű gyűjteményben is felbukkan a kaftán története – Matthias Faber könyvében latinul, Juraj Habdelicében horvátul. Valamennyien kortársak és jezsuiták voltak. S mindannyian a rend grazi teológiájához kötődtek – utóbbi három szerző „Scherer-tanítvány" volt. Abban az időszakban ugyanis, amikor a nevezettek a rendi tanulmányaikat végezték, Scherer volt a legnépszerűbb jezsuita hitszónok a térségben.[15] Szövegeikről elmondható, hogy – Schereré kivételével, amely 1597 körül keletkezett – többé-kevésbé azonos időben (a 17. század első három évtizedében) íródtak. A prédikáció Káldiéhoz hasonló, nagymértékű felhasználása nem mondható el Matthias Faber prédikációjáról. Az ő prédikációskötetében a húsvét utáni második vasárnapon, a János-evangélium tizedik fejezete nyomán mondta el

11 *Uo.,* 182.

12 Krizsán László, *Miről mesél „A beszélő köntös"?,* Palócföld, 1997/.

13 Takáts Sándor, *Rajzok a török világból,* II, Bp., Magyar Tudományos Akadémia, 1915, 359.

14 Franciscus Settelin, *Agricultura Spiritualis,* Salzburg, Haan, 1675, 226; Hermann Mayer, *Favus distillans,* München, Jäcklin, 1685, Qqqq2[v]; Dominicus Thomas Jordan, *Schlecht und Berecht,* Cöller, Kinchius, 1690, 204; Georgius Dusseldorpiensis, *Hortus irriguus,* Cöllen, Schlebusch, 1695, 335; Michael Stainmayr, *Novae Septem Musae,* Nürnberg, Lochner, 1699, 226–227.

15 Bakó Dorottya, *Káldi György élete és művei,* Magyar Könyvszemle, 1987/1, 75.

A beszélő köntös című film jelenete. Rendező: Radványi Géza, 1941

beszédét, Scherert jelölve forrásként. Jóllehet, a kapcsolódó bibliai rész nem azonos a bajor szerző beszédének bibliai idézetével, ám tény, hogy a Faber-prédikáció is arról szól, hogy miként kell viselkedni a feljebbvalókkal. Hadrovics László kutatásai szerint ugyanez mondható el Juraj Habdelic horvát nyelvű szövegről is.[16] Összességében tehát megállapítható a hivatkozott jezsuita forráscsoportról, hogy alapvetően nem magyar eredetű – sőt, a magyar fordítót vélhetően még csak nem is az aktuális téma vagy a történelem iránti érdeklődés motiválhatta beszédíráskor, hanem sokkal inkább a jezsuita szöveghagyomány.

Ugyanakkor ismerünk olyan magyar nyelvű, egyházi irodalomhoz kötődő forráscsoportot is, amelyek alapját a csodakaftán történetének valósnak tekintett históriai alapjai adják. A történész-hitszónok ferences szerzők közül Telek József 1772-es beszédében ugyan az olvasható, hogy forrásként használta Káldi és Faber „Ketskemét mezö Várassának hajdani privilegiomos oltalom-köntöséröl"[17] írt szónoklatait, ám sokkal valószínűbb, hogy ezek mellett – az sem kizárt, hogy ezek helyett – rend- és kortársa, Blahó Vince történeti jegyzeteit, illetve prédikációját használta fel,[18] ám jó oka volt arra, hogy ezt eltitkolja. Blahó

16 László Hadrovics, *„Der Zauberkaften": Ein mitteleuropäisches Wandermotiv = Serta Slavica: In memoriam Aloisii Schmaus,* hrsg. Wolfgang Gesemann et al., München, Trofenik, 1971, 224–228.

17 Telek József, *Coronae Mariannae tomus II. Az az a boldogságos szűz Mária tizenkét tsillagú koronájának vagy tizenkét ünnepeire tsillag-sugárok gyanánt el-osztatott prédikátzióknak II. része, mellyben az utolsó hat tsillagokat, vagy ünnepeket, egymást követő szép rendel, öszvefüzögette, és a magyar népnek hasznára világosságra botsátotta,* Vác, 1772, 590.

18 Blahó Vince, *Alföldi Magyarországnak... Kecskeméten 1644-dik évtől fogva egyházi pásztorkodásnak helytartását 1772-ben ezen beszéddel fejezte be,* Nagy-Szombat, 1775.

beszéde ugyanis annak ellenére, hogy Telekével tulajdonképpen egy időben keletkezett, csak 1775-ben jelent meg. Ennek oka lehetett a kényes beszédhelyzet, amely Blahó mondandóját jellemezte. Az ő szövege ugyanis nem más, mint kecskeméti búcsúbeszéde, amely akkor hangzott el, amikor a ferencesek elhagyni kényszerültek a várost. A körülmények – amelyeket a szerzetesrend „belvillongási" és várospolitikai okok egyaránt tarkítottak – nemcsak a prédikáció kinyomtatását késleltette, hanem megakadályozta azt is, hogy Blahó más, rendtörténeti munkája megjelenjen.[19] Molnár Antal igazolta, hogy a korszakban addig a viszonylag könnyen megjelentethető prédikációkban a feltárt történeti tényanyagot sokkal könnyebben közzé lehetett tenni, mint egy történelmi vagy rendtörténeti munkában. Nem véletlen tehát, hogy Blahó kecskeméti beszédének nyomtatott változata inkább jegyzetekkel és okmányfüggelékkel kiadott történeti értekezés, mintsem prédikáció.[20] S mivel a ferences hitszónok a rendház levéltárában talált tizenkét legfontosabb dokumentumot is közzétette, szerepeltette csaknem szó szerint a Kálditól idézett részt is, a következő jegyzéssel: „E történetet majd szórúl szóra így hozza elő páter Káldi György, Vízkereszt után III. vasárnap második prédikátziójában. Alig is lehet megítílni, ha abból íratott-e ezen ketskeméti levélke, vagy ebből vette a páter Káldi, amit beszél. E köntösnek pedig már hamva sintsen Ketskeméten."[21] Vagyis Blahó Vince ismerte ugyan a Káldi-forrást, de csak közvetve – illetve egyéb forrásának igazolására – használta. Telek Józsefről ismeretes, hogy – jóllehet ő maga alapvetően rendi hitszónok és nem történetíró volt – követte Blahó rendtörténeti munkásságát, mind formai, mind tartalmi tekintetben, azaz foglalkozott ő is Kecskemét történetével és ugyanúgy értekezésszerű prédikációban tette közzé ismereteit. Ráadásul több esetben igazolható, hogy Blahó munkáit használta forrásként. Azaz úgy tűnik, előbb forgatta rendtársa szövegét, s a Káldi-, illetve Faber-forrást csak később (akár éppen a Blahó-jegyzés nyomán) találta meg.

Jelenet a filmből. Ifjabb Lestyák Mihály szerepében Jávor Pál.

A Telek-szöveg, amelyben az idézett rész található, látszólag nem kapcsolódik Kecskemét-

19 Molnár Antal, *A török kori Kecskemét ferences krónikása: Blahó Vince (1725–1785)*, Cumania, 2002, 171–205.
20 *Uo.*
21 Telek, *i. m.*, 590.

hez, hiszen a Mária-ünnepekre írt beszédeket tartalmazó *Coronae Marianae* című kötetben található. Ugyanakkor a szerző az elmondás kecskeméti helyszínével, s az ottani skapulárétisztelet hagyományával kapcsolta össze az ugyancsak helyi témájú történetet. Telek ugyanis az akkoriban elterjedt megnevezésekkel ellentétben nem török köntösnek, szultánkaftánynak vagy császári köntösnek, hanem az oltalom köntösének nevezi a ruhadarabot, azaz éppolyan oltalmazónak, mint azt a köntöst, amelyet nem egy világi hatalmasság, hanem a Szűzanya ajándékozott az embereknek. A római katolikus egyház szentelményei közé tartozó skapulárék (vállruhák) közül ugyanis a legfontosabb és legelterjedtebb volt a kármelita rendhez köthető barna skapuláré, amelyet minden megkeresztelt katolikus személy – papi vagy diakónusi áldás, illetve a karmeliták engedély birtokában – viselhetett. Ez a ruhadarab tehát mind küllemével, mind spirituális jelentőségével emlékeztethette a helyi hallgatóságot a varázskaftán történetére és annak oltalmazó szerepére: „meg-félemlenek, és meg-szelídülnek a' pokolbéli vad ellenségek (…) – írta beszédében Telek József – mikor láttyák; hogy a' bóldogabb életre szarándokoskodó Keresztény ember, nem földi fejedelemtöl, hanem az Egek Királynéjától adatott oltalom-köntösében, a' vállain függö Szent Scapulárében fel vagyon öltözve?"[22] A ferences forrásokra tehát a vizsgált szempontból egyfajta tudatos, történeti irányultságú forráshasználat jellemző – még akkor is, ha figyelembe vesszük, hogy jezsuita forrásokra hivatkoztak és Telek József hozzájuk hasonlóan példázatként alkalmazta a történetet. Különös jelentőségük, hogy az idegen nyelvű anyagra is felhívták a figyelmet: nélkülük ismeretlen lenne az ősforrásnak tartott Scherer-beszéd (melynek „köpönyegéből" bújt elő lényegében minden szöveg, amely a csodakaftánnal kapcsolatos) és beazonosítatlan a Káldi-szöveg is.

Összességében tehát elmondható, hogy a beszélő köntös története sajátos módon, (legalább) „két szálon" hagyományozódott a 17–18. században. S ezekről az újabb történeti és filológiai kutatások révén az eddig leírtaknál jóval árnyaltabb kép adható a szöveghagyományozásról. A csodakaftán története arra is példát adhat, hogy egy-egy történelmi téma milyen sokféle formában és értelmezéssel lehet jelen a szépirodalomban – akár évszázadokon keresztül.

22 *Uo.*

IV. Károly, felesége Zita és fiuk Ottó

Mizsur Dániel

IV. Károly alakja és koronázása Krúdy életművében

A Krúdy-életműben az első világháborútól kezdve jelennek meg és válnak gyakorivá a Habsburg-tematikájú és a Habsburg-motívumokat felvonultató elbeszélések, regények, publicisztikai és hírlapi írások.[1] A Habsburg-tematika életműbeli jelentőségét jól mutatja Mátrai Lászlónak gyakran idézett megállapítása, miszerint Krúdy a Monarchia legjobb magyar ismerője; de nemcsak a birodalom, hanem az úgynevezett „Habsburg-mítosz"[2] szakavatottjának is nevezhető[3]: főhercegasszonyok, infánsnők szokásai és toalettjei, az udvari etikett megannyi apró részlete, adomák, házi legendák, pletykák jelennek meg vonatkozó írásaiban.

A Monarchia felbomlása és Ferenc József halála nem csak abban az értelemben számít egyfajta fordulópontnak a Krúdy-életművön belül, hogy 1916-tól kezdve jelennek meg a Habsburg-tematikájú művek és publicisztikai írások. Több elemző is megjegyezte, hogy a Habsburg-tematikájú művek az uralkodó halálát a homogén rend felszámolódásának szimbolikus eseményeként,[4] kultúrtörténeti és szemléleti cezúraként reprezentálják, elég csak a *Boldogult úrfikoromban* nyitó fejezetének sok-

1 Gángó Gábor is megerősíti, hogy „Krúdy novellisztikájában már 1916-ban, a Monarchia felbomlása előtt, de a krízis idején jelentkeztek a Habsburg-témák". Gángó Gábor, *A nosztalgia és szimbólumteremtés. A Ferenc József-mítosz kezdetei Krúdy Gyulánál*, Irodalomtörténet, 2006/2., 162–173.

2 Ehhez lásd: Claudio Magris, *Habsburg mítosz az osztrák irodalomban. Részletek*, ford. Székely Éva, Bp., Európa, 1988.

3 Juhász Erzsébet, *A Habsburg-mítoszról. Különös tekintettel Krúdy Gyula monarchia élményére*, Iskolakultúra 1993/15–16., 15–25., 25.

4 Például: „Ez a mitikus figura az ábrázoló részletekben már-már jelképszerűvé nagyítódik, úgyszólván a Monarchia létezésének, létmódjának megszemélyesített szimbólumaként áll előttünk." Fülöp László, *Közelítések Krúdyhoz*, Bp., Szépirodalmi, 1986, 225.

Krúdy Gyula portréja. Fotó: Diskay, 1925. (PIM)

szor idézett szövegrészeire gondolni.[5] A császár halála szimbolikus eseményként a régi magyar világ elsüllyedését jelenti Krúdy prózaművészetében. Krúdynál ennek következtében a császár legendásított,[6] „anekdotikus alak, mitikus figura",[7] hasonlóan a bécsi udvartartás fő és mellékalakjaihoz, illetve a Habsburg-dinasztia tagjaihoz, akiket nemcsak elbeszélői művében örökített meg, de gyakorta szóltak róluk publicisztikai írásai is. A Habsburg-világ, hiába az „örök állandóság" konzervatív merevsége és rugalmatlansága, a Krúdy-alakok számára, akik egyszerűen nem találják helyüket, ez a világ menedéket, a hajdanvolt kiszámítható rendet jelenti. Krúdy koncepciója természetesen mitikus, alakjait ezért nemcsak az isteni természetű, így örök hatalom részesíti eposzi dicsfényben, hanem ez a fajta anakronisztikusságában modern világszemlélet. Az 1920-as és 30-as évek művei tanúskodnak arról, hogy ez a felfogás leginkább projekció eredménye. A szertartás, a ceremónia – mint Eliade is megjegyzi –, a profán idő fölszámolása, az idő megújításának ünnepe,[8] és mint ilyen, mindig mitikus előképpel rendelkező esemény. Ilyen a királyi koronázás és a temetés is a Habsburg-világban, jóllehet Ferenc József kivételesen hosszú uralkodása sokáig elodázta a megújulás lehetőségét és reményét, amely – szerencsétlenség –, de a háború és végzetes következményei miatt beváltatlan maradt. A koronázás a megújítás és a folyamatosság fönntartását, az átörökítést, az uralkodó közjogi és egyházi legitimációját jelentette[9] – mint később kiderült –, végnapjait élő és

5 „Sok ezer varjú igazodott ehhez a reglamához, nem siettek, nem előzködtek, sőt még csak nem is lökdösődtek az alkonyi levegőben. Pedig cudar hideg volt. De Ferenc József volt a király, és még a varjúcsapatoknak is rendet kellett tartani." Krúdy Gyula, *Boldogult úrfikoromban* = Uő., *Etel király kincse. Regények*, vál., szöv. gond. Barta András, Bp., Szépirodalmi, 1981, 105. „Bizonyosan csak akad valamely foglalkozás a tájon, ha már a földi is kvártélyt ütött itt; a fene menjen tovább a nagy ismeretlenségbe, a folyó medrében, amelyet a vadkacsák, a sirályok, a varjak is elhagynak apránkint. De Ferenc József volt a király, és a jégtábláknak is ezredekbe kellett sorakozni." *Uo.*, 106.; „És az idegenségből, a messziségből ide érkezett jégtáblák ugyancsak kinyomnák helyéből a régi, itt termett jégtáblát, talán azon a címen, hogy már elég volt a helybeli mulatozásból, adjon helyet másnak is. De Ferenc József volt a király, és a varjaknak, jégtábláknak kijelölte a maguk kaszárnyáját." *Uo.*

6 „Krúdy egyaránt foglalkozik az uralkodó alakjával – ha némileg legendásítva is – regényben, elbeszélésben és hírlapi cikkben." Fráter Zoltán, *Krúdy Gyula, a „monarchiás" író"* = *Arcképek az Osztrák-Magyar Monarchiából*, szerk. Gerő András, Közép és Kelet-európai Történelem és Társadalom Kutatásáért Közalapítvány, Bp., Habsburg Történeti Intézet, 2021, 99.

7 Fülöp, *I. m.*, 226.

8 Mircea Eliade, *Az örök visszatérés mítosza*, Bp., Európa, 2006, 61.

9 „A szertartás redukálása vagy bármilyen nagyobb eltérés a hagyománytól akár az aktus érvényességét és az uralkodó legitimitását vonhatta volna kétségbe." Maczó Ferenc, *IV. Károly király és Zita királyné megkoronázása*, Rubicon, 2017/1-2., 92.

sok ideje súlyos belső konfliktusokkal küszködő soknemzetiségű Monarchia és a Habsburg-dinasztia számára, a magyar állam számára politikai szempontból pedig többek között szuverenista esemény.[10] Az I. Károly néven császárrá koronázott, a magyar trónt IV. Károly néven elfoglaló király megkoronázása a történelmi emlékezetben inkább a birodalom halotti toraként, mintsem az idő megújításának ünnepeként élhet. Az utolsó magyar király uralkodása a történelmi emlékezetben egyértelműen sikertelen időszakként él.[11] A koronázás magyar részről a régi és avítt társadalmi osztályok reprezentációja volt, egy letűnt korszak utolsó nagy eseménye, a tradicionális magyar elit végső felvonulása, médiatörténeti szempontból viszont első és egyedülálló: IV. Károly magyar király megkoronázása az első és az utolsó magyar királyi koronázás, amelyről filmfelvétel készült.[12]

IV. (Boldog) Károly (teljes nevén: Karl Franz Josef Ludwig Hubert Georg Maria von Österreich)

A Habsburg-alakok Krúdy elbeszélői műveiben és publicisztikai írásaiban legfőképp legendák, anekdoták és adomák szereplőiként tűnnek fel. Az uralkodói família élete, illetve a pletykák hasonló hangsúllyal vannak jelen, mint a történelmi-referenciális valóság elemei. A mitizáló-legendásító tendenciák ugyanakkor a monarchikus világ komplex ábrázolásmódjának eszközei. A történelmi valóságát elveszítő, felbomló monarchikus világ homogén rendként a Krúdy-művek múltidéző tárgyát képezi,[13] a „régi szép idők" nosztalgi-

10 „Ám ez sem kérdőjelezte meg, hogy a koronázás – mint az ősi hagyományokhoz, szokásokhoz ragaszkodó ceremónia – államjogi funkciója a magyar állam szuverenitásának kifejezése volt, amit épp Ausztriával szemben kellett kifejezésre juttatnia." *Uo.*, 97.

11 „Károlynak nem sikerült a koronázási hitlevélben vállalt feladatoknak eleget tennie. Nem tudta megvédeni Magyarországot – sem területét, sem alkotmányos berendezkedését –, nem tudta megvédeni saját trónját, nem tudott gondoskodni saját trónutódlásáról sem. Nem tudott eleget tenni azoknak az elvárásoknak, amelyeket vele szemben megfogalmaztak; nem tudta elhozni a méltányos békét a Monarchia számára, s nem volt lehetősége arra sem, hogy uralmának társadalmi hátterét gyökeresen átalakítsa." Gerő András, *Uralkodás és emlékezet. IV. Károly = Közép-európai arcképcsarnok. 20. század*, szerk. Lukács István – Majoros István, Bp., ELTE BTK Új- és Jelenkori Egyetemes Történeti Tanszék, 2018, 104.

12 A Nemzeti Filmintézet által 2016-ban készített, felújított és kibővített analitikus változat megtekinthető itt: https://www.youtube.com/watch?v=MRsB7QKlmVg&t=357s

13 „A Monarchia képzetéhez természetesen tapad hozzá a »belle époque«, a »szép korszak« különleges jelentéstartalmú, sokféle ellentétes jelentéselemből összetevődő képzetsora." Fülöp, *I. m.*, 242.

Károly főherceg és Zita hercegnő esküvői képe 1911. október 21-én

kus, helyenként gyász jellegű szólamai viszont rendszerint az „ironikus-kritikus látásmód”,[14] valamint a gúny és a komikum karikatúraszerű effektusaival együtt jutnak csak érvényre.[15] (Megjegyzendő, hogy ez a fajta komplex, sokirányú ábrázolásmód nem kizárólag a Habsburg-tematikájú művek sajátja, hanem a Krúdy-próza általános jellemzőjeként emelhető ki, így a monarchikus világ reprezentációjával az érintett művek szervesen kapcsolódnak az életmű más darabjaihoz.)

Mindezek tekintetében felmerül a kérdés, hogy miként viszonyul Krúdy az Osztrák-Magyar Monarchia utolsó királyához. Hiszen közjogi értelemben Ferenc József után aligha van fontosabb alakja ennek a világnak 1916-ban és az új király kétéves regnálása alatt. Mutatkozik-e bármiféle változás megítélésében rövid uralkodása és illegalitásban végrehajtott visszatérési kísérletei után? Trianon és az államrendszeri átalakulások, a Habsburg-ház trónfosztása után? Miként tekint Krúdy annak a világnak utolsó királyára, amely az ironikus-patetikus nosztalgia egyik legfőbb tárgya írásművészetében?

A föltett kérdésekre részleges, korántsem kielégítő válaszok adhatók. IV. Károly alakja Krúdy publicisztikai írásaiban jelenik meg leginkább, illetve az *Egy pár ritka szép harisnya eltűnése a koronázáson* című elbeszélésben[16] és a *Nagy kópé* negyedik fejezetében. Mindben közös, hogy az uralkodókoronázás eseményét örökíti meg. Hasonlóan Ferenc József 1916. november 30-i temetéséről, Krúdy az új király koronázásról is írt tudósítást. Mind az 1916-ban keletkezett *A koronázás*, mind az 1925-ös keletkezésű, *IV. Károly avagy szerencsétlen királyunk* című publicisztikája részletesen beszéli el

14 Orosz Magdolna, *Monarchia-diszkurzus és az emlékezés terei Krúdy Gyula* Boldogult úrfikoromban *című regényében*, Irodalomtörténet 2008/2., 234.

15 Ennek az összetett ábrázolásmódnak kitüntetett és leginkább reprezentáns műveként tartható számon a *Boldogult úrfikoromban*.

16 Erről bővebben: Mizsur Dániel, *Név és identitás problémája Krúdy Gyula* Egy pár ritka szép harisnya eltűnése a koronázáson *című elbeszélésében*, Irodalomtörténet, 2018/2., 147–161.

a koronázás ceremonikus eseményét. A királyi koronázást nemcsak az évezredes intézmény alapvető szentsége és szakralitása miatt mutatja be ilyen módon Krúdy. Tudósítása a szertartást az uralkodó személyes és transzcendens átváltozásaként mutatja be. A Habsburg-tematikájú művek említett ábrázolásmódjával szemben *A koronázás*t a giccsbe hajló, patetikus ábrázolás- és beszédmód jellemzi: „IV. Károly nyugodtan, malasztosan, szinte másvilági fenséggel ment tova hívei között";[17] „E röpke pillanat alatt meg lehetett érteni, hogy a királyok koronázása nem csupán az egyház ceremóniája, hanem a léleknek is csodálatos átváltozása.";[18] „Olyan volt e percben a fedetlen fejű, fürtös hajú, piros kabátos ifjú, mintha most szállna el a mennyekbe a lelke, hogy Istentől kérjen felhatalmazást ahhoz, hogy a szent magyar királyok koronáját homlokára tehesse."[19] Az iróniának legfeljebb sporadikus jelei figyelhetők meg a szövegben. A király felkenetése és megkoronázása közötti időben „túlvilági állapotban"[20] volt, lelke „mennyekbe szállt, hogy Istentől kérjen felhatalmazást ahhoz, hogy a szent magyar királyok koronáját homlokára tehesse."[21] Az elfogódott-giccses hangvételű publicisztikai írás nem helyezi politikai-társadalmi kontextusba a királyi koronázást vagy a király alakját: érdekes módon inkább tűnik a koronázási és birodalmi tradícióknak, elvárásrendszernek megfelelő kvázi propaganda-iratnak – úgy látom, ebben az írásban a giccs az giccs, a túlzás az túlzás, és nem a komikum vagy az irónia eszköze, mint ahogy azt Krúdynál megszokhattuk.

A későbbi, 1925-ös keltezésű publicisztikai írás, a *IV. Károly avagy szerencsétlen királyunk* az utolsó magyar király rövid regnálása, sikertelen visszatérési kísérletei, tehát politikai pályafutásának kudarcai, valamint 1922-ben, igen korán, 34 évesen bekövetkezett halála miatt egészen más tónusú, jóval objektívebb hangot üt meg. Az írás címe is egészen más fényben mutatja Károly királyt. (Az *Egy pár ritka szép harisnya eltűnése a koronázáson* című elbeszélésben is „szerencsétlen sorsú IV. Károly"-ként jelenik meg.) Míg az 1916-os beszámoló az isteni hatalmakkal köti össze a megkoronázott királyt, addig az 1925-ös visszaemlékezés a királyi metamorfózist elsősorban személyesként, és nem szakrális eseményként idézi meg: „Az újságtudósító csak ama száraz, egyszerű tényt regisztrálhatja, hogy a király a Mátyás-templom loretói kápolnájától a főoltárig menet, megnöveltetett. Rá sem lehetett volna ismerni arra a kis csukaszürke-kabátos tábornokra, aki nemrégen még I. Ferenc József koporsójánál állt. De nem ismeri fel őt többé senki abban a gondtalan, ifjonti formájában, amellyel néhanapján úgy tűnt fel a télinap-külsejű öreg uralkodó mellett, mint a Monarchia mosolya, a tiroli erdőknek a zamatossága, elfutamodó hegyi patakok csillogása és a békebeli Bécs gondtalansága. IV. Károly férfivá lett, mire a főoltárig jutott, pedig már bevezette a templom kapuján Walls gróf altábornagy azt a fehér kucsmás, apródöltözetű kisfiút, akit elhoztak apja megkoronázásához."[22] A tudósító reflektál is saját helyzetére, deklaráltan a tények közlésé-

17 Krúdy Gyula, *A koronázás* = Uő., *Magyar tükör. Publicisztikai írások (1894-1919)*, vál., szöv. gond. Barta András, Bp., Szépirodalmi, 365.

18 *Uo.*

19 *Uo.*, 366.

20 *Uo.*

21 *Uo.*, 367.

22 Krúdy Gyula, *IV. vagy szerencsétlen Károly királyunk* = Uő., *A XIX. század vizitkártyái*, vál., szöv. gond. Barta András, Bp., Szépirodalmi, 81.

Eskütétele 1916. december 30-án Budapesten, a Szentháromság szobornál

re vállalkozik. Habár a későbbi szövegben sem esik szó IV. Károly uralkodói vagy politikai teljesítményéről, korán bekövetkezett haláláról, ez a tónusváltozás talán mégis jól jelzi az utolsó magyar király megítélésében beállt változásokat.

A királyi koronázás eseménye a *Nagy kópé* negyedik, *A régi királyság* című fejezetében is megjelenik. A publicisztikai írásokkal ellentétben, de az *Egy pár ritka szép*…-hez hasonlóan, a fejezetben nem a király alakja és szakrális átváltozásának folyamata kerül a koronázás elbeszélésének fókuszába, sokkal inkább a főhercegasszonyok ruházata, illetve Rezeda Kázmér vágyainak közlése.[23] A *Nagy kópé* és az *Egy pár ritka szép*… példája mutatja, hogy a királyi koronázás irodalmi reprezentációjában nem a király megkoronázásának szakrális és intézményes eseménye tölti be központi szerepet, hanem az ünnepi ceremónia háttér- és mellékalakjai. A két említett szövegben döntően a kiüresedett és avítt társadalmi szokások kerülnek előtérbe, az *Egy pár ritka szép harisnya eltűnése a koronázáson* című elbeszélésben az anakronizmus, főként a magyar társadalmi rendek anakronizmusa figyelhető meg. A központi alakok, Immaculáta és a „bán" a ceremonikus időben sem találja helyét – a női alak másnak képzeli magát, mint ami, látományában kispolgárból udvari hercegasszonnyá nemesíti magát,

23 „Habsburg főhercegnő volt élete álma a sok pesti izraelita asszonyság pártfogása után. Hívják bár Annunciátának vagy Eleonórának, legyen bár hervadt, mint a József császár Burg-szárnyában az ablakok, vagy csinos arcú, mint a kertek Schönbrunnban, ostoba vagy okos, skroflis vagy egészséges: csak habsburgi vér járjon az ereiben! Ó, hányszor nézte őket megfakult képeken egy dervis rajongásával." Krúdy Gyula, *Nagy kópé* = Uő., *Utazások a vörös postakocsin I. Regények*, vál., szöv. gond. Barta András, Bp., Szépirodalmi, 355.

aki főúri tisztekkel kerül szerelmi kapcsolatba – a „bán” viszont a koronázás után nincs sehol.

Krúdy tehát visszatérően foglalkozott IV. Károly alakjával, annak ellenére, hogy nem közvetlenül a király vagy politikai-társadalmi teljesítménye, az uralkodóházban betöltött szerepe, a hozzá kapcsolódó történetek, adomák szerepelnek az írások középpontjában, hanem az ünnepi koronázás. Talán nem is véletlenül. Mint utóbb a történelmi igazolta, IV. Károly és Zita királyné megkoronázása a végnapjait élő Osztrák–Magyar Monarchia, a Magyar Királyság utolsó nagy történelmi-ünnepi felvonulása volt a politikai és társadalmi kataklizma előtt. A „belle époque” nosztalgikus záróeseménye, miután Krúdy-alakjai sem találták helyüket, sem idejüket. Ebben a kontextusban válhatott fontossá Krúdy számára IV. Károly alakja: a talán soha nem volt rend utolsó törvényes képviselőjeként, akinek a történelmi helyzetből és lehetőségeiből teljesen érthető módon, ennek a rendnek talán egyetlen igazi képviselőjéhez, Ferenc Józsefhez képest közel sem adatott annyi idő, sem dicsőség. A mitikus-epikus monarchikus idő valójában Ferenc József halálával szűnt meg, IV. Károly amolyan földi helytartóként csak törvényi beteljesítője volt a kapitulációnak.

Magyarország apostoli királya és Ausztria császára: Koronázási emlék-képeslap, 1916

G.A. Brambilla: *Colosseum*, 1581 (MET)

Murzsa Tímea

„[A] művészet hosszú, az élet pedig rövid"

Irodalom és történelem kapcsolata Kosztolányi Dezső *Nero, a véres költő* című regényében

Látszólag messziről fogom indítani a szövegemet, de kérem az olvasót, maradjon velem. Júliusban tíznapos olaszországi úton jártam, elutaztunk Nápolyba, Rómába és Firenzébe. Róma mintha maga lenne az anakrónia, bármelyik sarkon egy antik romra vagy templomra bukkanhat az ember. A szobrok őrzik a különböző kultúrák és korszakok keveredését: számos, a Vatikáni Múzeumban látott büszt esetében a görög vállakon római fejek nyugszanak. A Forum Romanumon pedig épp olyan rekkenő a hőség, mint Kosztolányi Dezső *Nero, a véres költő* című regényének nyitó fejezetében. S habár Nero gigantikus szobra ma már nem áll, a nyomát azonban mégis őrzi a Colosseum elé kihelyezett emléktábla. Mintha furcsa időhurokba kerülne az ember: a múlt jelenné válik. Róma időtlen, az „örök város".

Mindezt azért mesélem el, mert jelen szöveg történelem és irodalom kapcsolatát vizsgálja Kosztolányi Dezső *Nero, a véres költő* című regényében. Az idő kérdése pedig központi szerepet kap a könyvben: mely kultúráknak áldozott le, mi lesz a múlt része, mi válik puszta emlékké, és kié a jelen? Ez a kérdésfelvetés szorosan kapcsolódik a műfajisághoz is. Bár Thomas Mann levelében – melyet Kosztolányi a könyv második kiadásában a főszöveg előtt közöl, mintegy legitimálva művét – császár- és művészregénynek nevezi a *Nero*t, de a történelmi regény műfaja ugyanúgy releváns lehet. Sőt, a művészregény műfajával összeolvasva izgalmas dialógust kapunk.

A történelmi regény mint olyan nehezen definiálható. Szegedy-Maszák Mihály a következőt állítja: „A történelmi regényt […] végső soron talán leginkább olvasási módként lehet meghatározni. Természetesen erre leginkább a cselekmény és az olvasó ideje közötti távolság ad lehetőséget."[1] Radnai Dániel Szabolcs pedig

1 Szegedy-Maszák Mihály, *A történelmi regény létezési módjai,* Helikon, 2016/3., 371.

így fogalmaz: „bár a történelmi regény a múltbeli események lehetőleg hiteles, tárgyszerű ábrázolására törekszik, az időbeli távolság révén szükségszerűen többet és mást tud a múltról, mint az adott történelmi kor szereplői. Ily módon a történelmi regény, melynek cselekménye gyakran ölt példázatos formát, végeredményben mindig a kortársi jelenről (is) szól, a jelen történelmi-társadalmi valóságát kívánja értelmezni".[2] A műfaj ilyenformán alkalmas a jelen változásainak, problémáinak tematizálására is. A nehezen besorolhatóságot mutathatja az is, hogy a nemzetközi szakirodalmakban a miénknél tágabb jelentéskörű *historical fiction* műfajmegjelölést alkalmazzák.[3]

Feltehető azonban a kérdés, mennyiben tekinthető a *Nero, a véres költő* történelmi regénynek? A műfaj fokmérője sok esetben a referencialitás kérdése – arra, hogy ez a felfogás mennyiben védhető, a későbbiekben még kitérek. Milyen elemek vannak a szövegben, amelyek megállják a helyüket történelmileg, és a közös tudásunk részét képezik? Ha az oktatás felől nézzük: mely elemek kapcsolhatók össze a történelem órán hallottakkal? Nero azok közé a történelmi személyek közé tartozik, akiknek a neve széles körben ismert, alakja pedig erősen mitizált: az őrült császár, aki felgyújtotta Rómát. A Kosztolányi-szöveg iróniával kezeli ezt az információt: „– Róma fölgyújtója – mondta Lucanus. – Mindenki tudja – állapította meg Piso –, hogy ezt a mesét mi találtuk ki" – mondják a Neróval szembeni ellenállás szervezői.[4] Visszatérve a történelmi tényekre, olvasóként tisztában lehetünk többek között Agrippina, Nero anyja fiára gyakorolt befolyásával, illetve Claudius és Britannicus megöletésével. Felidézve az iskolában tanultakat, vagy akár egy rövid internetes keresés-sel beazonosíthatjuk a szövegben a birodalmat ért támadások hitelességét, és a sort még sokáig folytathatnánk. Kérdésként merül fel azonban, mennyiben beszélhetünk referencialitásról egy alapvetően fikciós mű esetében. Gérard Genette állapítja meg Balzac kapcsán, hogy az általa ábrázolt Napóleonnal biztosan

Kosztolányi Dezső portréja (MNM)

2 A szerző a szöveg ezen pontján Lukács György elméletét foglalja össze a műfajról, aki pedig Hegel nyomán értelmezi a „szükségszerű anakronizmus" fogalmát. Radnai Dániel Szabolcs, *Történelmi regény (szócikk),* NarrativITI. A BTK Irodalomtudományi Intézet Narratológiai Kutatócsoportjának honlapja, https://narratologia.btk.mta.hu/encyclopedia/tortenelmi-regeny-a-historical-novel-n-historischer-roman-f-roman-historique/ (utolsó letöltés: 2024. 08. 13.)

3 *Uo.*

4 Kosztolányi Dezső, *Nero, a véres költő,* Bp., Genius, é. n., 214.

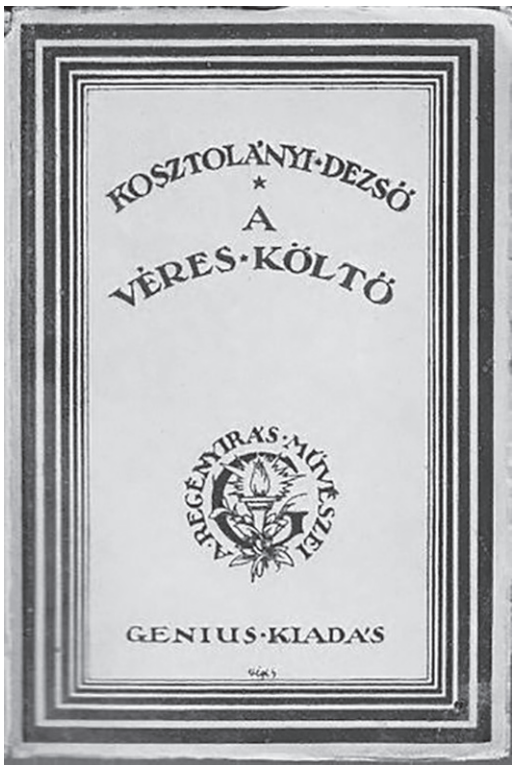

Az I. kiadás borítója, 1921

nem futhattunk volna össze az utcán.[5] Ugyanakkor fontos kiemelni, hogy a *Nero, a véres költő* két fontos paratextusa, a szöveg elején közölt két mottó a referencialitást erősíti, hiszen Suetonius (*Nero*) és Tacitus (*Annales XIV. 16.*) műveiből, azaz történeti forrásokból olvashatunk a császárról szóló idézeteket.

A problémát tovább bonyolítja, hogy fikció versus valóság szembeállítása nemcsak az irodalom-, hanem a történettudományok felől is megközelíthető. Hayden White történész veti fel azt a dilemmát, hogy vajon nem narratívákat, bizonyos fokig szubjektív értelmezéseket, ha úgy tetszik, fikciót, irodalmat gyártanak-e a történészek maguk is, amikor a forrásokat bizonyos módon interpretálják és elrendezik?[6] (Ezen a ponton eszünkbe juthat, hogy a fikciós művekben a narrátor „felelőssége" az események szelekciója és kombinációja.) Mindezek fényében érdemes-e tehát valóságról és referencialitásról beszélni a *Nero, a véres költő* esetében, vagy akár a hitelességet kérni számon a regényen? Ezt egyébként a korabeli és kortárs kritika megtette helyettünk, ahogy ez megtörtént más korabeli történelmi tárgyú művekkel is, így például Herczeg Ferenc *Az élet kapuja* című alkotásával is.

Azonban hiába ütközünk falakba a definiálás esetében, mégis kiemelhetünk néhány visszatérő szerkezeti megoldást, amelyek a történelmi regényeket jellemzik, ahogy erre Szegedy-Maszák Mihály is rámutatott.[7] Szóba került korábban a műfaj jellegzetességeinél a kortárs jelen megidézése, a szerző saját korára történő utalások alkalmazása. A *Nero, a véres költő* világa egyértelmű áthallásokat tartalmaz a korabeli viszonyokra: „A regény Rómája kísérteties hasonlóságot mutat a századforduló Bécsének és Budapestjének politikai-szellemi miliőjével, az életnek és a gondolkodásnak azzal a nagyarányú dekorativitásával, amelyet a kortársak Hofmannsthaltól Hermann Brochig, avagy

5 Lásd: „This is not the case with Des Grieux, who never addresses himself to us, but only to the patient Marquis; and inversely, even if this fictive Marquis had met a real person at Calais (say, Sterne on a journey), this person would nonetheless be diegetic, even though real—just like Richelieu in Dumas, Napoleon in Balzac, or the Princesse Mathilde in Proust. In short, we shall not confound extradiegetic with real historical existence, nor diegetic (or even metadiegetic) status with fiction: Paris and Balbec are at the same level, although one is real and the other fictive, and and every day we are subjects of a narrative, if not heroes of a novel." Gérard Genette, *Narrative Discourse. An Essay in Method,* ford. Jane E. Lewin, Ithaka, New York, Cornell University Press, 1980, 229–230.

6 Lásd könyvét: Hayden White, *A történelem terhe (Horror metaphysicae),* összeáll. és a ford. ellenőrizte Braun Róbert, ford. Berényi Gábor, Braun Róbert, Heil Tamás, John Éva, Bp., Osiris, 1997.

7 Szegedy-Maszák, *i. m.,* 363.

Krúdytól Kosztolányiig, sokszor igen különböző módon ugyan, de pontosan érzékeltettek" – foglalja össze Rugási Gyula.[8] Hites Sándor pedig kiemeli, hogy a Trianon utáni időszakban nagy népszerűségnek örvendett a történelmi regény műfaja, ami „mintha mindig a társadalom saját múltjához való viszonyában előállt válságokhoz kötődne".[9] A szövegből a már említetteken túl is számos párhuzam kiolvasható: az Osztrák–Magyar Monarchia szétesése összekapcsolható a Római Birodalméval. A változó, megújuló társadalom és a feltörekvő társadalmi csoportok kérdése is felhozható példának. Lucanus és Seneca hispániaiik, akik friss, új „vért" hoznak a város vérkeringésébe, ugyanakkor idegennek érzik magukat: „A haza még mindig Hispania volt ennek a két spanyolnak Rómában csak idegeneknek, vendégeknek vagy diadalmas hódítóknak érezték magukat."[10] Mindez az asszimiláció és disszimiláció kérdéseivel is összeköthető, melyek meghatározóak voltak a szerző idején (a numerus clausus törvényt például 1920-ban hozzák meg, tehát nem sokkal a regény megjelenése előtt). Rugási Gyula más történelmi allúziót is felfedezni vél a szövegben, szerinte „Nero, a dilettáns költő és uralkodó viszont külvárosi csapszékek és olcsó lebujok »költőivel« veszi körül magát, valamint a felszabadított rabszolgákból lett nagybirtokosokkal, akiknek a nagy része Petronius *Satyricon*jának egy-egy megelevenedett figurája lehetne. Ez az »új elit« a császári hatalom szimbóluma is. Nero a Piso-féle összeesküvés után kiadja a parancsot: *»Kiirtani az egész nemességet… Csak a nép maradjon.«* (208.) Az elit kiirtása és a tömeg problémája a francia forradalomtól kezdődően állandóan visszatérő kérdés az európai politikai és történetfilozófiai gondolkodásban."[11]

De a politikai, társadalmi áthallások mellett a *Nero, a véres költő*ben még hangsúlyosabb szerepet kapnak a szerző korabeli kultúrára, irodalmi életre történő utalásai. Felhozhatjuk példának, hogy Nero kezelése közben egy ízben orvosai mintha a pszichoanalízis módszereit alkalmaznák. Tudható, hogy Bécs mellett Budapest volt ezen tanok központja, és a pszichoanalízis a hazai íróközösség körében is ismert volt dr. Ferenczi Sándor révén. Ferenczi Freud mellett a pszichoanalízis egyik legfontosabb úttörője volt, és egyben Kosztolányi jó barátja is, ezt bizonyítja, hogy a pszichiáter halála után a *Nyugat*ban közölt nekrológot ő jegyzi.[12] Ennél is világosabb utalás a sajátkorú írói közegre a Római Citerások Egyletéről szóló fejezet, melyben lelepleződik az az irodalmi konjunktúra, amelyben a mennyiség a minőség rovására megy:

> *A „Római Citerások Egylete" a Via Appián mindössze két szobából állott az emeleten és évekkel ezelőtt csak arra szolgált, hogy a művészek összejöhessenek, megbeszélhessék mesterségükre vonatkozó ügyes-bajos dolgaikat. Húrokat, hangszervázakat árultak itten, jutányosabban, mint egyebütt. Esténként a citerások együtt vacsoráztak a szegényes szobában, pacallal meg ecetes babbal töltötték feneketlen gyomrukat, bort iddogáltak és énekeltek.*
> *Most az egylet Róma legfényesebb, legkeresettebb helye. Elfoglalja az egész földszintet és emeletet, de így se tud elhelyezkedni, mert a ta-*

8 Rugási Gyula, *Az „örök Róma". Kosztolányi Dezső* Nero, a véres költő *című regényéről,* Irodalomtörténet, 1983/15. (65.), 593.

9 Hites Sándor, *Még dadogtak, amikor ő megszólalt. Jósika Miklós és a történelmi regény,* Bp., Universitas, 2007, 121.

10 Kosztolányi, *Nero, a véres költő*, 51.

11 Rugási, *i. m.,* 607. Kiemelés az eredetiben.

12 Kosztolányi Dezső, *Ferenczi Sándor,* Nyugat, 1933/12., 663–665.

gok száma megszaporodott, annyian keresik fel, hogy valóságos központtá változott, és éjjelnappal mozgalmas élet zajlik benne. Ez meglátszik külsején is. Párnák puffadnak a heverőágyakon, aranyozott székek, szobrok kerültek a hiányos bútorok helyébe, meleg ételeket, ínycsiklandó falatokat szolgálnak föl, melyeket a föld és tenger ád az embernek. A citerások már választékosabban öltözködnek, kalapot is hordanak és tógát, mert alkalmazkodniuk kell az új környezethez, patríciusokhoz és kalmárokhoz, kik mind gyakrabban keresik föl helyiségüket.[13]

Fannius és Zodicus, a regény visszatérő alakjai az opportunista, tehetség nélküli írók csoportját reprezentálják. De megemlíthetjük azt is, hogy Nero karakterét állítólag Szabó Dezső ellentmondásos figurája inspirálta. Erre egyébként maga Kosztolányi is tesz utalást a *Nyugat Indiszkréció az irodalomban* című anketja keretében közölt írásában, habár pontos nevet nem közöl: „Néró császárral egy budapesti kávéházban feketéztem",[14] de a recepció egy része *Az elsodort falu* írójával azonosította az őrült császár figuráját.

A szerző saját kora és a Római Birodalom közötti párhuzamnak van még egy nagyon fontos eleme, ez pedig a dekadencia, és ehhez szorosan kapcsolódva a dilettantizmus tematizálása. Walter Pater (1839–1894), angol eszszéíró és kritikus saját korának dekadenciáját a Római Birodalmat övező hanyatlással állítja párhuzamba.[15] A Római Birodalom „bomlástörténetéből" pedig azt a pontot emeli ki, amikor a kereszténység teret kezd nyerni – egyébként ez a motívum a Kosztolányi-regényben is megjelenik, amikor Nero a lázadó forradalmárokról beszél:

[Seneca:] – Vannak, akik szenvedni akarnak, sírni, nélkülözni, és ők azt mondják, hogy boldogok. Sohase kívánnak semmit. Csak minél több fájdalmat és megaláztatást. Annyit, amennyi nincs is a földön, oly sokat, hogy ki se elégíthetik őket, és így várakozásukban mindig csalódnak. De azért nagy nyugalom lakozik bennük. – Te most a fekete lábúakra gondolsz – mondta a császár ingerülten – azokra, akik sohase fürdenek, a csipásokra, akik nem mosdanak, a tetves hajúakra, akik nem fésülködnek, a büdösökre, akik a föld alatt laknak s tébolyultan verik a mellüket. A forradalmárokra gondolsz, a római állam ellenségeire – és nem nevezte meg őket, akikre célzott. – Megvetem őket.[16]

Pater azt is hangsúlyozza, hogy a dekadencia „újrahasznosít" korábbi kulturális rendszereket, eszméket, ideológiákat.[17] Mindez hangsúlyosan jelen van a *Nero, a véres költő*ben is. A császár görög mintára akarja megújítani Rómát, azt szeretné, ha az Új Athén lenne belőle. A latin helyett a görög nyelvet tartja a kultúra igazi nyelvének, Poppaea Sabina is úgy nyeri el szimpátiáját, hogy tud görögül társalogni vele, szemben Octaviával, első feleségével. De nem csak az uralkodó támaszkodik ilyen mintákra. A Nero ellen összeesküvést szervezők a tervezett merénylet során Caesar meggyilkolását akarják imitálni: „Az éjszakára alapjában semmi szükségük se volt, akár nappal is találkozhattak volna, de az összeesküvők ragaszkodtak az éjszaka titokzatos lepléhez. Ezt regényesnek

13 Kosztolányi, *Nero, a véres költő,* 162.
14 Kosztolányi Dezső, *Indiszkréció az irodalomban,* Nyugat, 1927/6., 457.
15 Idézi Maarten van Buuren. Maarten van Buuren, *Le Dilettantisme, style de vie,* Poétique, 2004/1, 56.
16 Kosztolányi, *Nero, a véres költő,* 16–17.
17 Buuren, *i. m.,* 56.

és izgatónak érezték. Szemük előtt a Julius Caesar elleni összeesküvés lebegett, melynek minden mozzanatát lemásolták, s közben alig gondoltak arra, mit is szándékoznak tenni."[18] Azonban a dekadencia fontos vonása, hogy mindezek a minták kiüresednek, tartalom nélkülivé válnak (a szerző korabeli irodalmi térben ennek a megfelelője a dekorativitás kultusza). Az összeesküvők például nem tudnak egy pártot alkotni, és közös nevezőre jutni, mert egymást jobban gyűlölik, mint Nerót. A csoport felbomlása is mindenféle pátosz nélkül, sőt, megaláztatással övezve történik meg. A Lucanus nevű, korábban ünnepelt költő például életéért könyörögve hal meg. A *Nero, a véres költő*ben a társadalmi dekadencia egyik indikátora az is, hogy a rómaiakat egyre kevésbé érdeklik a kultikus – görög – színdarabok. Inkább rövid, pajzán jeleneteket várnak, melyekben az istenek „csipkedik egymást". Ennek a változásnak a jelölője az is, hogy egy idő után a fogathajtóversenyek nagyobb népszerűségnek örvendenek, mint a kultúra színterei: „Maga a színház se volt a régi. Ímmel-ámmal játszottak még, de a tömeg alig látogatta az előadásokat. Ki vágyakozott a szabadba, a gyöpre, hol az igazi életet láthatta, a cirkuszba, vérző gladiátorokat és izgalmas kocsiversenyt nézni, mely fölkorbácsolta szenvedélyét és soha nem békülő pártokra szaggatta a nézőket. A színészek divatjukat múlták. Helyükbe versenykocsisok kerültek, durva fickók, a nép becézett bálványai, kik tapsok között hajtottak, népszerűek voltak, ők is, lovaik is, sokkal népszerűbbek, mint bármelyik költő."[19] Nero pedig mintha mindig a nép érdeklődését kívánná kiszolgálni: így lesz költőből a kötet végére ő is fogathajtó.

Nero arcképe (Österreichische Nationalbibliothek)

A dekadencia másik fontos eredője az unalom. Ha a színek, szagok, ingerek sokasága elmúlik, akkor csak az üresség marad, így a dekompozíció az esztétikai élmény részévé válik – mondja Pater.[20] Nero ezt az ürességet próbálja kitölteni: hol mértéktelen ivással és evéssel, hol pedig a költészettel, színészettel és fogathajtással, melyekkel mind a közönség szeretetét próbálja kikényszeríteni. A dekompozíció átesztétizálódásához köthető, hogy Nero örömet lel abban, ha megfigyelheti valaki halálát, sőt, regényvégi ámokfutása során már maga idézi elő ezeket a helyzeteket. A dekadenciához szorosan kapcsolódó fogalom a dilettantizmus. Nero a dilettáns költő mintapéldája, aki összekeveri az életet és a művészetet. Tanítója, Seneca a következőt gondolja róla: „Nero nem

18 Kosztolányi, *Nero, a véres költő,* 211.
19 *Uo.,* 199.
20 Buuren, *i. m.,* 54.

született se művésznek, se politikusnak, mert a művészetben kegyetlen, mint egy politikus, és a politikában érző, mint egy művész. Rossz író és rossz politikus".[21] Az az elszántság azonban, amellyel Nero költővé akar válni, tiszteletreméltó, ezt fogalmazza meg utolsó hűséges szolgája, Epaphroditus: „Ő átélte, amit csak álmodni lett volna szabad. Kétségtelen, hogy az igazi poéták mások. Azok megálmodják, amit nem élhetnek át. De rendkívüli erővel akart költő lenni, annyi vággyal, annyi megtagadással, hogy néha nagyszerű volt, néha nevetséges. Ezért jutott ide. Ebben a tekintetben pedig erkölcsös volt."[22] A *valódi* költő Britannicus, Nero mostohaöccse, aki nem állhatna messzebb az élettől: beteges – valószínűleg epilepsziás, mely betegséget gyakran az emberi és isteni szféra közötti közvetítés képességével kötötték össze –, az övé a „semmi birodalma", a megfoghatatlané. Nero hiába próbál meg mindent elvenni tőle, a semmin nem tud uralkodni, és ez a tény Britannicus megölésével sem változik meg.

De ki uralkodhat a semmin? Az *igazi* poéta. Eddig a történelmi regény műfajával foglalkoztunk, azonban fontos kiemelni, hogy a kötet címe nem *Nero, a véres császár,* hanem *Nero, a véres költő*[23]. A regénynek legalább annyira fontos, ha nem fontosabb kérdésfeltevése a költészet mibenléte, a költői szó jellege, mint a különböző történeti-társadalmi problémák ábrázolása. Többféle költői ars poeticát láthatunk, a már említett Zodicus és Fannius haszonleső, Lucanus a népszerű és tehetséges, Nero a dilettáns költő. De mégis, mintha Senecáé lenne a legfontosabb nézőpont, ha úgy tetszik, rezonőrnek is tekinthetjük figuráját. A kötet egyik kiemelkedő része Seneca érvelése a morálról és a dolgok megnevezéséről: Agrippina meggyilkoltatása vajon „anyagyilkosságnak" számít, vagy „államérdeknek"? A Seneca által a költészetről és a morál különbségeiről elmondottak szinte szó szerint szerepelnek a szerző *Nyugat*ban közölt önéletrajzában, ahogy erre Rugási Gyula rámutatott.[24] Mindez szorosan kapcsolható Kosztolányi művészetfelfogásához, a *homo aestheticus* és a *homo moralis* ellentétéhez.[25] Seneca szerint Nero őrületét ő maga idézte elő, amikor megmutatta neki a művészi lét felsőbbrendűségét.

Hogy visszakanyarodjunk a tanulmány eredeti kérdésfeltevéséhez: hogyan köthető össze a történelmi regény és a művészregény műfaja? Kosztolányi Dezső olyan korszakot választ ki regényében, amely az európai kultúra számára alapvető fontosságú. Róma nemcsak óriási birodalom volt, melynek történelmi jelentősége elvitathatatlan, hanem a művészet bölcsője is. Ráadásul a szerző olyan uralkodót tesz meg műve hősének, aki elsősorban költő kíván lenni, és így akar közel kerülni népéhez; tehát esetében politika, történelem és művészet kapcsolatának vizsgálata még gyümölcsözőbb. De vajon menynyire érezheti magához közelinek a *Nero, a véres költő*t egy mai diák? A történelmi regény sajátossága, hogy távolság van az olvasó saját és a cselekmény ideje között. Ez a távolság, ahogy haladunk előre az időben, egyre nő. Vajon van-e ennek ellenére olyan eleme Kosztolányi könyvének, ami időtálló, ami a diákok jelenéhez is köthető? „Az irodalomtörténésznek számolnia kell azzal a lehetőséggel, hogy ugyanannak a szövegnek helyzete megváltoz-

21 Kosztolányi, *Nero, a véres költő,* 197.
22 *I. m.,* 253.
23 A legelső címváltozat egyébként önmagában csak „Nero" volt.
24 Rugási, *i. m.,* 599.
25 *Uo.*

hat az idők folyamán, vagyis foglalkoznia kell azzal, hogy »egy saját korát tárgyazó regény miként válik fogadtatástörténetében historikussá«" – állítja Szegedy Maszák Mihály Hites Sándort idézve.[26] A mai olvasónak már nemcsak az antik világ távoli, hanem a szövegnek az a rétege is, ami a szerző saját jelenére reflektál, hiszen több mint száz év telt el a kötet megjelenése és a kortárs jelenünk között. Kosztolányi Dezső regénye biztosan tud segíteni abban, hogy a diákok átgondolják, aktivizálják a történelemórán szerzett tudásukat akár az ókori Rómáról, akár a századforduló utáni Magyarországról, vagy éppen összekapcsolják az antik irodalommal és filozófiával az olvasottakat. Nem utolsó sorban pedig a szövegben fellelhető Seneca-féle ars poetica Kosztolányi Dezső költői nyelvről alkotott szemléletmódjához is értékes adalékot nyújthat. A konkrét társadalmi változásokra történő reflexiók azonban talán kevésbé relevánsak a fiatal olvasók számára.

Véleményem szerint a szöveg legidőtállóbb része Seneca morálfilozófiájához köthető: a bölcs gondolatai a szavak természetéről, a jelentés megbízhatatlanságától, a nézőpontok sokaságáról a mai, igazság utáni korszakban is érvényesek lehetnek: „– Az igazság? Jaj, nincs igazság. Azaz, annyi igazság van, ahány ember van. Mindegyiknek igazsága van. Ezek nem juthatnak érvényre, ellentmondanak egymással. De ebből a sok igazságból meg lehet alkotni egy csillogó, hideg, okos, márványszerű hazugságot, melyet az emberek igazságnak neveznek és ennek megalkotása a te feladatod [mondja Nerónak – M. T.]. Értsd meg, mi bölcselők nem tudjuk határozottan, hogy mi a jó és mi a rossz. Firkálunk róla, oktatjuk olvasóinkat, hogy megszelídítsük őket, de magunk is kétkedünk."[27]

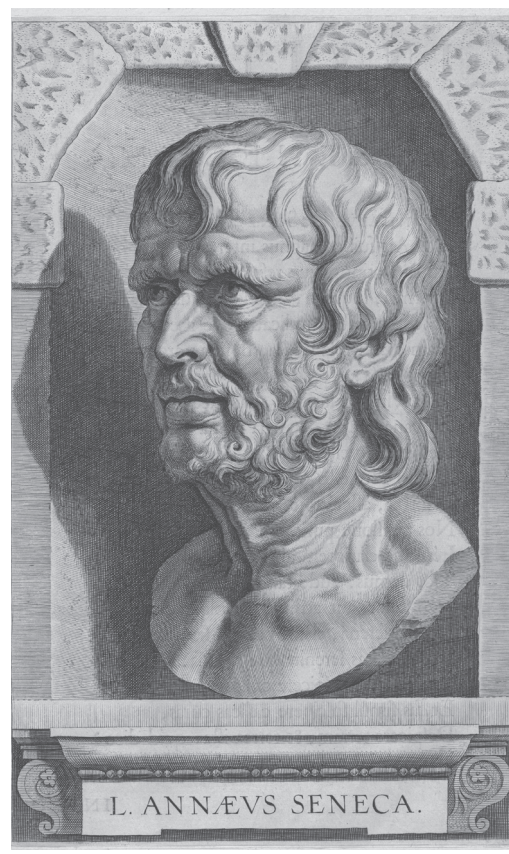

Seneca portréja. P.P. Rubens után, 1615 (MET)

26 Szegedy-Maszák Mihály Hites Sándort idézi. Szegedy-Maszák, *i. m.,* 371.
27 Kosztolányi, *Nero, a véres költő,* 193–194.

Fotó: Bolzano, 1925. Fortepan/Kárpáti György Már.

Czetter Ibolya

Casanova mint jelkép és valóság Márai *Vendégjáték Bolzanóban* című regényében

Giacomo Casanova (teljes nevén Giacomo Girolamo Casanova de Seingalt) összetett személyisége sokak fantáziáját megmozgatta. A híres-hírhedt kalandor már életében legendának számított, mítoszának köszönhette, hogy neve fogalommá vált, köznevesült. Az idők folyamán jelentéstartalma egyre inkább negatív konnotációval telítődött: a szélhámosok, szoknyavadászok, léhűtő nőcsábászok, szívtiprók szinonimájává vált. Pedig sok tekintetben különb volt, sokszor a kényszer vezérelte tetteit, illetve a véletlen szeszélye sodorta útján, s nem éppen akarata, elhatározása vagy tehetsége szabta meg sorsának alakulását. Nemcsak élete volt gazdag fordulatokban, hanem életműve is hányattatásoknak volt kitéve, hiszen rögtönzésre berendezkedett mindennapjaiban emlékiratainak kiadásáról, utóéletéről sem gondoskodott.

Elsősorban mint szerelmes és csábító írta bele magát az európai kultúrtörténetbe, emlékirata, az *Életem története*[1] révén maga alkotta meg imázsát, formálta és manipulálta a róla kialakított képet, a hozzá kapcsolódó elvárásokat és hiedelmeket.[2] Mai kifejezéssel élve: talán ő volt az első self-made man, a „ka-

1 A magyar fordítások esetében az Atlantisz Kiadó három kötetére hívom fel a figyelmet: *Casanova emlékiratai*,1998, *Casanova emlékiratai II.* 2000, *Casanova Velencéje*, 2010, Bp., Atlantisz, szerk. Szeredás András, Miklós Tamás, ford. Ádám Péter, Kovács Ilona, Szeredás András, Szerb Antal

2 „Úgy alakította elbeszéléseit, hogy a felületes olvasó a szövegbe bekódolt irányok mentén könnyen hagyja magát félrevezetni. Tudatos íróként a műfajt is saját képére formálta és olyan új témával, a magánélet történéseivel gazdagította, amely szintén hozzájárult különleges sikeréhez" = Kovács Ilona, *Giacomo Casanova, a kalandor és író*, Tiszatáj 2017, 07-08, 110—125. Önjelölt mítoszteremtő volt, Stefan Zweig megfogalmazásában: „beszélhámoskodta magát a halhatatlanságba" (Zweig, Stefan, *Casanova*, ford.: Perci Éva, Bp., Officina, 1946.)

landor-értelmiségi”[3] mintája. Nemcsak a szerelem nagymestere volt, hanem kiváló író, tudós és gondolkodó is, afféle kései polihisztor, aki az élet minden területén (író, pap, utazó kalandor, tiszt, feltaláló, csodadoktor, alkimista és pszichológus, hazardőr és a lottó kitalálója, matematikus, Homérosz-fordító, színházi hegedűs, diplomata, az inkvizíció titkos ügynöke, a velencei ólomkamrák ideiglenes és a női bájak örök foglya és szökevénye és sorolhatnánk még hosszan) igyekezett bizonyítani hozzáértését, sokoldalúságát, aki „a tudás és az életmód rengeteg faját”[4] egyesítette magában, képviselte a teljességet. Kivételes képességek szunnyadtak benne. Hatalmas erudícióval rendelkezett, visszaemlékezésében számos irodalmi műfaj-, toposz- és motívumkapcsolás bizonyítja olvasottságát. Íráskészsége szónoki tehetségével vetekedett, a tanult francia nyelven is magabiztosan fogalmazott, élőbeszédhez közeli stílusfordulatai ragyogó elmére és intelligenciára vallanak. Gigantikus művében nemcsak önmagának állított emléket, hanem a 18. századi társadalmi viszonyoknak is „…nincsen történelmi regény, amely a Memoároknál elevenebb, szórakoztatóbb volna és tökéletesebben visszaadná egy gyönyörű kor szívverését” – írta lelkesülten Szerb Antal.[5]

Helikon Kiadó, 2023

Merész, becsvágyó és öntörvényű személyiségét bizonyítja, hogy a 18. század derekán, amikor az előkelő származásúak körében volt csupán szokás élettörténetet írni, Casanova közrendű parvenüként jogot formált arra, hogy megörökítse önmagát, mert kivételesnek és érdekesnek tartotta géniuszát. Újdonságként hatott az is, hogy magánéletének számos pikáns, a közerkölcsöket megbotránkoztató epizódját is belefoglalta a visszaemlékezésébe. Az intimitások dús taglalása ellenére személyét titkok övezik, életrajzába rengeteg homályos, tisztázatlan és általa legendásított részlet került bele, amely szintén az átlag fölé emeli, s növeli személyének mitikusságát, megközelíthetetlenségét.

Találékony és humorérzékkel megáldott lényének ellenállhatatlan varázsa volt, elhitette azt is, hogy nemesi származású – családfája felrajzolásával kezdi élettörténetét, holott közrendű komédiások elsőszülöttje volt –, s képzelt rangjához illő bánásmódot követelt meg magának. Szerepeit nagy átéléssel alakította, olyannyira, hogy az alakváltozatok végül feloldották személyiségét. Hogy ki volt valójában, elvált-e szerepétől személyisége, maradt-e valaki az álarcok mögött, talán még ő sem tudta.

Mindezen jellemzők alapján természetes, hogy Casanova emblematikus személyisége

3 Pelle János kifejezése, Pelle János, *Casanova, avagy a 18. század egy kalandor szemével*, Bp., Kossuth, 1987.
4 Kelemen Zoltán, *Drámai hős vagy regényes jellem?* Irodalomtörténet 1996, 27. (77.) évf. 3-4. sz., 477-488.
5 Szerb Antal, *A világirodalom története*, Bp., Magvető, 1989, 389.

regénybe, filmre vagy színpadra kívánkozik, memoárja megihlette a különböző művészeti ágak alkotóit, Arthur Schnitzlertől Johann Strausson, Federico Fellinin, Ettore Scolán és Edouard Niermanson át Márai Sándorig (hogy csak a legismertebb neveket említsük). A Casanova-portré folyamatosan változik, minden művész átrajzolja, árnyalja, a saját problematikájának megfelelően aktualizálja[6] a karaktert, így a körülötte borongó homály csak növekszik.

Márai sem tesz másként. Már a regény bevezetőben kijelenti, hogy nem az ancien régime megidézése, a történelmi rekonstrukció szándéka vezérelte, amikor a valós történelmi szereplőből epikus hőst formált, hanem a „regényes jellem", a karakter nyűgözte le, őt állítja tehát a mű centrumába.[7] Egy eleven jelkép esetén a valószerűség mintáit vizsgálni, az igazsághoz való viszonyt kideríteni értelmetlen vállalkozás is volna. Márait sem a figura eredetije, hanem annak jelentése, metafizikai vonatkozásai érdekelték, a regény történetét is csupán keretül, állványzatként építette fel a lélektani, létfilozófiai, jellemrajzi súlyok megtartására. Egyetlen valós körülményt emelt át a fikció világába, ez pedig a híres szökés históriája a velencei ólomkamrákból. „Minden más, amit az olvasó e regényben talál, mese és kitalálás"[8] – olvashatjuk a könyv élére helyezett jegyzetében.

Márai az erős, távlatos személyiséget, a kivételes formátumú embert, az önálló úton járó „einzelgänger"-t tartotta igazán érdemesnek arra, hogy regénytémává tegye, azok a hősök ragadták el a fantáziáját, akik nagy szenvedélyek béklyójában, a rend és a kaland vonzásában és taszításában vergődtek. A *Vendégjáték* megjelenése előtti évben, 1939-ben látott napvilágot az *Eszter hagyatéka* című regény, ebben lép fel először Casanova előképeként, egyszersmind karikatúrájaként a főszereplő Lajos, aki egyesítené magában a Casanovára jellemző tulajdonságokat, ámde az ő formátuma szegényesebb, mélysége és jelentősége meg sem közelíti a velencei hódítóét. Afféle vidéki rokona, „híg és törpe"[9] kiadása a nagy elődnek, illetve elődöknek, hiszen a személyiség-problematika majd Ulysses figurájában teljesedik ki a *Béke Ithakában* lapjain. Márai megteremti a „hétköznapi" és az „ünnepi" változatát a nagy komédiásnak, s ebben az összevetésben felmerül a kérdés, vajon mi adja a többletet, a valódi Casanova személyiségének súlyát a másikkal, a talmival szemben. Hiába minden próbálkozás, a sejtésnél konkrétabb választ nem találni, mert a nagy személyiség megközelíthetetlen a világ számára. A narrátor szavai szerint „… egy igazi férfi éppen olyan ritka tünemény, mint egy igazi nő". Az eltömegesedett világ felől szemlélve a problematikát, Márai ellenpontként vonultatja fel a rendkívüli hőst, aki jelképként

6 Lásd még Fáber András, *Divatban van-e Casanova?* Műút 2011, 56. évf. 26. sz. 77-79.

7 Megoszlanak a vélemények arról, hogy ki is a mű főszereplője: Nagy Sz Péter szerint a főhős nem Casanova, hanem az író gondolatai Casanováról, és a mű nem is Casanova története, hanem egy esszé a Márai értelmezte Casanova-jelenségről = Nagy Sz. Péter, *Márai Sándor regényei 1924 és 1943 között*, Új Írás 1981, 2, Grendel Lajos viszont tagadja, hogy Márai szimpla alteregóként, netán szócsőként léptetné fel hősét, a kézenfekvő párhuzamokat sem titkolva, jóval többet lát a megteremtett figurában = Grendel Lajos, *Magyar líra és epika a 20. században*, Irodalmi Szemle 2007, 8, 37-46. Magam is ez utóbbi vélekedéssel értek egyet, Casanova nem csupán a Márai képviselte eszmék demonstrátora a regényben.

8 Márai Sándor, *Vendégjáték Bolzanóban*, Bp., Akadémiai-Helikon, 1991., 5. – A továbbiakban erre a kiadásra hivatkozom.

9 Lőrinczy Huba, Két példázat az emberi kapcsolatok szövevényes voltáról, Eszter hagyatéka, Déli szél = *Világkép és regényvilág, Újabb Márai-tanulmányok*, Szombathely, SUP, 2002, 136.

magasodik a közönséges létezők fölé. Az *Eszter hagyatéká*ban szereplő Lajos híján van ennek a távlatosságnak, őt nem emeli környezete fölé a rendkívüli képessége, bármennyire a tettetés és a hazugság mestere, valójában szimpla figura, szájhős, aki csupán szeret veszélyesen és felelőtlenül élni. Ő csak egy rafinált csínytevő, egy képességes csirkefogó, Casanova viszont profi szemfényvesztő és végzetesen vonzó férfi.

Nincs arra mód e dolgozat keretein belül, hogy a magyar szépirodalmi feldolgozásokkal (lásd Ambrus Zoltán, Krúdy, Szentkuthy s mások műveivel) összevessük vagy az említett művek kontextusában vizsgáljuk a Márai teremtette regényfigurát, itt csupán a létrehozott alakváltozatot szeretnénk bemutatni: kiemelni, hogy milyen fő- és melléktulajdonságokat tartott fontosnak az író a rejtélyes egyéniségben, mivel gazdagította, árnyalta a jelkép jelentését, illetve nagy vonalakban rámutatni, hogy a könyvről megjelent tanulmányok, kritikák a személyiségrajzzal kapcsolatban milyen megközelítéseket, olvasatokat hoztak létre, milyen lehetséges kérdésirányokat jelöltek ki.

A múlt század húszas éveitől kezdve egyre erősödött és fokozódott nálunk a Casanova-kultusz, jelzi ezt a fordításirodalom, a kiadás felélénkülése, az irodalomtörténeti munkákban az elismerő említések (különösen Szerb Antal irodalomtörténete[10]) vagy a hivatkozások száma.[11] Márai 1940-ben megjelent regénye is óriási sikert aratott, három év alatt öt kiadása és a bírálatok légiója látott napvilágot, de külföldön is népszerűségnek örvendett. Az írót hosszú időn át foglalkoztatta, nem hagyta nyugodni a téma, epikus művét két évtizeddel később *Egy úr Velencéből* címmel dramatizálta, s ezt az Occidental Press adta ki 1960-ban Washingtonban.[12] A színpadi változat hol dialogikus, hol pedig polemikus viszonyba került a regénnyel, sok és lényegi változtatást hajtott rajta végre, az eredetileg csak sejtetett összefüggéseket pedig igyekezett egyértelművé tenni, például azt, hogy Párma grófja juttatta Casanovát az ólombörtönbe.

A Márai teremtette Casanova történetébe akkor cseppenünk bele, amikor a velencei ólomkamrákból való szökését – 1756. október 31-ét – követően megpihen Bolzanóban, hogy erőt gyűjtsön a Münchenbe tartó úthoz. Egy kicsapott szerzetes, Balbi társaságában – akit titkáraként mutat be – megszáll a Szarvashoz címzett fogadóban, itt rendezkednek be egy rövid időre, itt játszódik a regény nem túl eseménydús cselekménye. A velencei szoknyalovag látogatását megelőzi híre, legendája: sokakban várakozást és kíváncsiságot, másokban pedig félelmet és gyanakvást kelt, aggályos figyelem kíséri minden lépését. Érkezése felbolydítja a bolzanóiak mindennapjait, nyugalmát, csodájára járnak az idegennek, akit félnek és tisztelnek is hőstettéért, különcségéért. „Mert fél lábbal mindenki az inkvizíció karmai között tudta magát, s fél lábbal mindenki az ólomkamrákban élt, s most megmutatta valaki, hogy egy ember erősebb, mint *messer grande*, a hóhér követe és a baljós hírnök." (12) (A kiemelés Máraié.) „Mert semmi sem olyan veszélyes, mint egy ember, aki nem tud belenyugodni a zsarnokságba." (13) Casanova feszült viszonyban

10 Szerb Antal, *A világirodalom története*, 2. kötet, 134–136., https://mek.oszk.hu/14800/14872/pdf/14872_2.pdf

11 vö. Kozocsa Sándor, *Casanova Magyarországon*, Az Országos Széchényi Könyvtár évkönyve 1963-1964. Bp., (1966).

12 Lola naplójában megemlíti a kiadás viszontagságait. A bejegyzéshez fűződő lábjegyzetben olvashatjuk: az *Egy úr Velencéből* című verses drámát 1960. június 6-án kapták meg, a könyv megjelenése késett, mert a kiadó egy római nyomdában rendelte meg a szedést és a nyomtatást, és a nyomda nem kapta meg az olasz kiviteli engedélyt. Márai Ilona, *Betűbe zárva, Napló 1948–1964*, s.a.r., jegyz., utószó Ötvös Anna, Bp., Helikon, 665.

van a világgal és a hatalommal, életvitele és szokásrendje nem tud belesimulni a szokványosba, társadalmon és törvényen kívül él. A lázadás ikonikus figurája: „Mintha valaki titkos jelt adott volna, hogy az élet nemcsak szabály, tilalom és lánc, hanem szabadabb, értelmetlenebb, céltalanabb indulat is, mint addig hitték." (15) Ez a szentenciaszerűen megfogalmazott gondolat kapcsolja be a regénybe a Rend és Kaland ellentétpár köré épülő problematikát, amelyet más szintre helyezve polgár-művész dilemmának is nevezhetünk. A nagy mutatványos kétségkívül a Kaland elkötelezettje, melynek tartalma a szabadság, az ösztönök kiélése, a szenvedély áradása, a tudatalatti uralma, a szerelem, a kaland adta teljesség, az örök jelen, az élet birtokba vétele. „…benne mélyen és félelmesen lobogott az ellenállás lángcsóvája", nem illett bele a világ rendjébe, s Bolzanóban és a bolzanóiakban is ezt az idegenséget, kirekesztettséget érezte meg. Mert a város túlzott rendjével, fegyelmezettségével épp azt képviselte, ami Casanova számára elviselhetetlen volt. Hiányolta belőle az életöröm rejtélyes kisugárzását, a nagy hegyek körülzárta világ mintha az előítélet falaival is körülbástyázta volna magát. „…itt nem lesz sikerem – gondolta, heves ellenérzéssel, mikor először sétált körben a díszes főtéren és elkalandozott a mellékutcákba. Itt minden pontosan a középen volt, mélység és magasság között, tehát minden kívül élt és kívül feküdt az ő életszintjén. Ez a város egész pontosan a határvonalon élt, mindennek a határvonalán, amit szeretett és amit került az életben; a város józan volt és rendes, tehát félelmesen, másképp kalandos, mint ahogy ő szerette." (76) A híres szerencselovag máig ható titkának, mítoszának a magyarázata talán épp ebben a libertinus létszemléletben rejlik, s nem is a hódításban és a lódításban keresendő a „casanovaság" rejtélye, hanem a boldogságra, a lét könnyed élvezetére törekvésben, az örömelv érvényesítésében.[13]

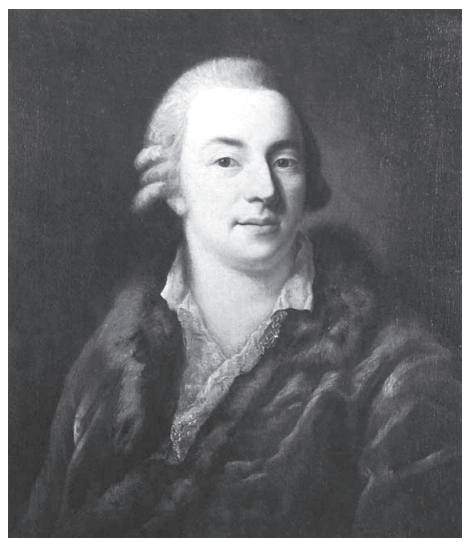

Alessandro Longhi: Casanova portréja, 1774

A történethez visszatérve: a tizenhat hónapnyi raboskodás után a kalandornak fel kell készülnie az újabb hódításokhoz, be kell szereznie a mutatványhoz a kellékeket és a pénzt. Időközben arról értesül, hogy a városban tartózkodik egykori szerelme, Franciska, akivel öt évvel ezelőtt találkozott, aki rabul ejtette szívét, s akiért egy csaknem halálos kimenetelű párbajban megmérkőzött Párma öreg grófjával, a jelenlegi férjjel. A befejezetlen ügy lezárásra vár, ezért Casanova készül a méltó revansra. Az agg vetélytárs azonban meglepi, elébe megy az eseményeknek. Felkeresi hírhedt ellenfelét a fogadóban, hogy átadja a hitvesétől elcsent,

13 Fáber András írásának is hasonló a konklúziója: „Casanova és az általa képviselt nemes életöröm, mely úgy tekint a (tágan értelmezett) kultúrára, mint a konfliktusok, a „bundás indulatok" harmóniává szublimálásának eszközére, mint egyéneket és népeket inkább összekötő, semmint elválasztó princípiumra, most éppen nincs igazán divatban Magyarországon. A Rend nem mindig tűri jól a Kalandot, de amíg van, aki éleszti a vágyat a Kaland után, a Kaland még újra divatba jöhet." I.m. 79.

találkát kérő levelét, majd alkut, szerződést kínál fel neki. Megtehetné, hogy elfogatja, megöleti a kalandort, de tudja, hogy azzal nem ölné ki asszonyából a vágyat. Arra kéri Casanovát, hogy bravúros vendégjátékkal, egyetlen éjszakába sűrítse a szerelmi románcot: hódítsa meg, majd ábrándítsa ki Franciskát, hogy maradék napjaikban békében és nyugalomban élhessenek. Mindezért a mesteri alakításért pénzt és menlevelet ígér cserébe. Casanova nagy árat kér, mert ingyen vállalja a színjátékot, de mielőtt belevágna, újabb meglepetés éri. Miután női jelmezbe bújik, s épp indulna a maszkabálra, betoppan hozzá a férfinak öltözött Franciska, aki mindent visszájára fordít. A jelmezcsere egyben szerepcsere is. Mivel értesül férje fortélyos szerződéséről, bosszúból (?) vagy szerelemből (?) átveszi a hódító szerepét, s udvarolni kezd Casanovának, ő kergeti szinte önkívületbe a férfit, szónoklatában mindent felajánl a beteljesüléshez, előbb felkínálkozik, hogy végül megbántsa, majd faképnél hagyja, s teljes kiábrándulással tegye felejthetetlenné a találkát. Casanova nem egészen úgy, ahogy szerződött, végül is teljesítette a kérést, mert csak „az eredmény számít", s erről egy Balbinak diktált levélben értesíti a grófot. Miután az ügy lezárult, folytathatja útját.

A regénnyel foglalkozó tanulmányok egyik fontos kérdésfeltevése, hogy mi vonzotta Márait Casanova extravagáns figurájához, tekinthető-e burkolt önportrénak a róla alkotott kép.[14] Kétségtelen tény kettejük szoros összekapcsolódása. Túl a nyilvánvaló összefüggéseken, hogy épp ugyanabban az életkorban – negyvenévesek – vannak, hogy mindketten öntörvényű, küldetéstudattal rendelkező, fátumukkal szembenéző lények, hogy az írósorsban is közösek, hogy a kívülállás, a magányos úton járás jellemzi őket, a legfőbb kapocs közöttük a megalkuvást nem ismerő magatartás, a hűség vállalása önmagukhoz: „van egyfajta erény, mely nem más, mint föltétlen hűség lényünkhöz, végzetünkhöz és hajlamainkhoz." (72) A teljességre vágytak, mindenben, lelkük, személyiségük egészét adták oda összes vállalásuknak és feladatuknak. Ami viszont elhatárolja őket, amiben alapjában különböznek, az a létezés és alkotás rangsora. Giacomo a létet helyezi előre, élni, élvezni akar, s csak miután már minden élményt begyűjtött, mindent megtapasztalt, mindennek a végére ért, akkor szeretné megírni művét és örökléttévá változtatni az időt, mert hisz abban, hogy „az írásnak hatalma van a végzet és az idő fölött." (45) Casanova teleológiájában az idő feletti létrehozásához meg kell ismernie az életet, a nők valóságát, csakhogy „A sor utolsó eleme azzal, hogy célként tételezzük, még nem válik céllá, csupán rajta keresztül billen át a lét a nemlétbe. A casanovai teleológiát a semmibe hulló pillanat hordozza, pontosan abban az értelemben, ahogyan azt Schopenhauer megállapította" – hívja fel a figyelmet Mészáros András filozófiai távlatokat nyitó tanulmányában.[15] A magyar író számára feloldhatatlan dilemma s örök téma az értelem és az érzelem, a ráció és a szenvedély párharca. Életgyakorlatában az alkotásnak rendelt alá

14 Vö.: Lőrinczy, i.m., 191–192., és Grendel, i.m. 42.; „hogy miért vonzódott a józan és mérsékelt polgári író ilyen kalandorjellemhez, erre az európai hírű művelődéstörténész, Johan Huizinga adta meg a legtalálóbb választ: a tizenkilencedik századba beköszöntő fantáziátlan és filiszteri időből éppen annak a színes és látványos kalandnak az eleme hiányzott, mely például a megelőző időszakot jellemezte." Kádár Zsombor, Márai Sándor, *Vendégjáték Bolzanóban*, Korunk, 1992, 113.

15 Mészáros András, Márai Casanova-képe a Vendégjáték Bolzanóban c. művében = *„Este nyolckor születtem…" Hommage à Márai Sándor,* szerk. Lőrinczy Huba, Czetter Ibolya, Szombathely, Savaria University Press, 2000, 65–75.

mindent, a benne lakó polgár igyekezett „megfegyelmezni" a különc művészt, de a démonai örökké kísértették, s kései konklúziója: hogy „egyszer mindenkinek el kell menni Canudosba", azt sejteti: a lemondás fájdalmasan érintette, sőt, eljutott annak megfogalmazásáig, hogy a szenvedélyben rejlik a lét titkos célja, értelme. „Az értelem semmi. A szenvedély minden. (…) a valóság értelme a szenvedély, amely világít a formák mögött. A szenvedély több, mint a kéj"[16] – szögezi le *A nővér* című regény egyik szentenciája.

Márai Casanovája érzékeny, finom lelkű nőhódító, a regény megannyi passzusa tanúsítja, hogy szerencséje már leáldozóban van, csábereje is fakulóban, rezignáltan és bölcsen szemléli a világot, többször elfogja a lét és a halál közti riadalom, sokszor tűnődő, meditatív hangon szólal meg, elmélkedik, lírizál: „Jó lenne megpihenni" (41) „Lehet, hogy szerettem? (…) Isten tudja, talán szerettem!" (64,65), „Ki szerethet engem vágy és indulat nélkül? – törte fejét" (71), „Az emberi érzések oly zűrzavarosak, gondolta gyanakodva" (74) stb. Mélyen megrendíti a hozzá tanácsért forduló toscanai asszony története, mert magára ismer az általa lefestett férfi figurájában: „Te nagyon ráfizettél az életben, kedves asszony" – jegyzi meg öniro-nikusan, s nem fogad el tőle semmilyen honoráriumot a meghallgatásért.

Hétköznapi, esendő embert látunk, akinek sem testi adottságai, sem képességei nem rendkívüliek, ugyanakkor emberfeletti nagyságát érzékeljük. Ezt a kettősséget képes Márai Casanova alakjában egyesíteni s ábrázolni. Egy ember, aki az időben, vagyis ideiglenesen él, kilép az időtlen dimenzióba, és léttani összefüggések felmutatására képes. S mert a világ eltemette a személyiséget, Márainak meg kell teremteni a mítoszát.

A regény fabulája és szerkezete – Márai koncepciójára jellemzően – egy nagy áriában csúcsosodik ki, úgy épül fel, hogy a megrendelt vendégjáték, Casanova és Franciska duettje kerüljön reflektorfénybe, minden más jelenet csak előjáték, epizód, a csúcspont előkészítését szolgáló feszültségfokozó elem. Ezért az első fejezetek aránytalanul hosszúnak tűnnek, mert Casanovának testben és lélekben rá kell hangolódnia a fellépésre, minden erejét latba kell vetnie a finálé sikeréért. Nagy a tét, hiszen megkísérti az „igazi" szerelem, Franciska több és más, mint a kalandok során „rabul ejtett" nők, vagy legalábbis többet ígér, mint az örök ismétlődést. Erre a hosszas ceremóniára szüksége van azért is, mert természetéből következik, hogy csak a hódítás érdekli, a beteljesedés, az önátadás nem a szoknyavadászok műfaja. A nagyszabású és ünnepélyes előkészületek után mégis meglepő, hogy mind a gróffal, mind a Franciskával való párbeszédben teljesen alul marad, irányító szerep helyett háttérbe szorul, produkció helyett passzívan viselkedik, szemlélővé válik. Partnerei legyőzik, vagy talán Casanova nem győzi szóval a verbális párbajt? Szinte alig nyilvánul meg, csupán néhány szavas reakcióra futja tőle: „Sok", „kevés", „elég", mozdulatlanul hallgat, megingathatatlanul, kétségbeejtően. „Franciska hajladozott, bókolt, integetett, mint a virág a szélben, kínálgatta lénye szirmait és végül az örök bosszú elégtételt adó átkozódásával hagyja el a legyőzhetetlen férfit."[17] Egy kalandor lételeme a hódítás, a ráhatás, s épp ettől a képességétől fosztják meg ezek a helyzetek. Mintha valóban bábfigurára

16 Márai Sándor, *A nővér*, Bp., Révai, 1946., 232.

17 Szabó István, *A magyar irodalom érdekes eseménye Márai Sándor Casanováról írott uj nagy regénye*, Déli Hírlap 1940. május 8., 4.

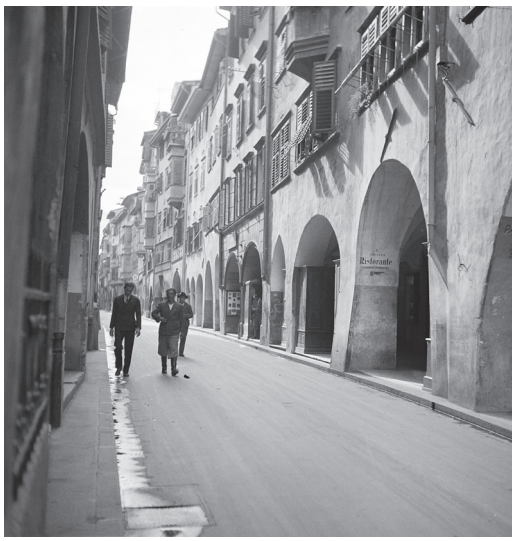

Bolzano, Via dei Portici, 1934. Fortepan/Kieselbach Tamás

emlékeztetne, egyes értelmezések szerint itt fejeződik be a nagy csábító története, itt ébred rá arra, hogy „mostantól pusztán bábu, álarc, figura, tétel egy szerződés listáján, műfaj."[18] De a szituáció értékelhető úgy is, hogy épp a hallgatásban van Casanova nagysága és méltósága. Mert ő a puszta létével, megjelenésével cselekszik, felel az élet nagy kérdéseire, míg a többieknek folyvást demonstrálniuk kell (szónoklatokkal, monológgal) jelenlétüket. Ő szótlanságával adja meg a lehetőségét annak, hogy a többiek Casanovává tegyék.

A szerep és személyiség különös cseréjének, óvatosabban fogalmazva nagy átalakulásnak vagyunk tanúi, amely újabb dimenziót nyit meg a regény értelmezésében. Láng Gusztáv tanulmánya[19] e szempontot emeli ki, a szerepelméletek felől elemzi a művet, arra keresve a választ, hogy milyen szerepsémák, – variációk jelennek meg a műben, milyen új lehetőségeket aknáz ki Márai, illetve a problematikához kapcsolódik a színlelés és őszinteség beszédaktusának szétválasztása. A jelmezváltás Láng Gusztáv szerint nem véletlen, hanem szükségszerű – jóllehet Casanova hirtelen ötlettől vezérelve bújik női ruhába –, mert ha önmagát kellene eljátszania, vagyis Casanovát mint szerepet, akkor az „éppen személyiségétől fosztaná meg."[20] Hogy megőrizze identitását, jellegzetesen „női – irodalmi – szerepsémát vállal magára: a szerelméről a férfi boldogsága, társadalmi állása érdekében lemondó, szerelmét áldozatosan eltitkoló asszony szerepét", ezért megadóan viselkedik, háttérbe húzódik, állja Franciska ostromát.

Nemcsak a szerepek fordulnak visszájukra, hanem a műben alkalmazott sémákat is átformálja Márai. Feleleveníti a szerelmi háromszög közhelyét, ám ki is forgatja, mert itt a megcsalt férj maga indítványozza felszarvazását, fizeti a megcsalását, a vesztes azonban mégsem ő lesz, hanem a szerető.

A *Vendégjáték Bolzanóban* a hazugság és a szerepjátszás, a színjáték könyve. Ahol Casanova megjelenik, ott színjáték kezdődik, ő a játékmester, a rendező. Megérkezését követően a bolzanóiak is bábbá válnak, „úgy kezdenek viselkedni, ahogy szerintük ez a furcsa új helyzet megköveteli tőlük."[21] Nehéz kideríteni, hogy ki, kivel játszik, miben mesterkedik, hogy mennyire őszinte.

Casanova lényegéhez az is hozzátartozik, hogy nem egyértelmű, tele van ellentmondással. A kalandor szerepe szerint általában rejtené valódi arcát, mert rosszallás kíséri tetteit, becstelen, megbízhatatlan személy hírében áll, akinek tulajdonságaiért általában nem rajonganak

18 Kelemen Zoltán, *Drámai hős vagy regényes jellem?* Irodalomtörténet, 27/77. évf. 3-4. sz. (1996.) 478.

19 Láng Gusztáv, Szerep és személyiség = *„Este nyolckor születtem…" Hommage à Márai Sándor,* szerk. Lőrinczy Huba, Czetter Ibolya, Szombathely, Savaria University Press, 2000, 75-83.

20 uo. 80.

21 Kelemen, i.m. 480.

a nők. Casanova viszont nyíltan vállalja önmagát, kérkedik hódításaival és épp kalandorsága miatt vágyakoznak rá. A szebbik nem társaságát kívánja, ugyanakkor fél tőlük, ért a nyelvükön, de nem fér a lényegükhöz, mert hideg racionalitással közeledik feléjük. Csak az eszével szeret, nem a szívével. Szerepet játszik, de a maszk is önmaga, lénye egyszerre álca és megtestesülés. Szavai emelkedettek, vallomásosak, de mivel maszk mögül vagy a szerep elvárásai szerint szólnak, ezért értéktelítettségük, őszinteségük kétségbe vonható. Emellett a mesterkéltséget is érezni a beszéd túlzott kidolgozottsága, színpadiassága miatt. A mű világában a valóság egyszersmind illúzió, Franciska és Casanova is elérhetetlen eszmények, ígéretek maradnak egymás számára. Tudják, hogy „…az Igazi addig él csak, amíg a vágy és sóvárgás titkos leplei, sejtelmes fátylai takarják. Ezért nem bontottam ki őt fátylai közül, s rejtelmes arcát nem fürdettem meg a valóság fényfürdőjében"[22]– magyarázza Casanova a grófhoz fogalmazott levelében. A regény karneváli jellegéből következően még az is kétséges, hogy Franciska érzelmei hitelesek: „Mivel itt minden játék, álarc, álca és látszat, nem lehetséges-e az – veti fel Kelemen Zoltán –, hogy Franciska szerelme is csak látszat, veszélyes játék, egy ember érzéseivel, vagyis „műfajával", hiszen Casanova legfőbb műfaja mégis a szerelem."[23] Lehet, hogy „Párma grófi párja összefogott ezen a karneváli éjszakán, hogy megleckéztesse a nőcsábász kalandort, rúgjon egyet a börtönből frissen szökött, még beteg és fáradt oroszlánba?"[24] Rengeteg megválaszol(hat)atlan kérdés, találgatás nyit újabb és újabb ajtókat az értelmezések számára.

Talányos a befejezés is, az utolsó jelenet[25], amikor Casanova Balbinak diktálja a Párma grófjának címzett levelet. Ebben látszólag színt és szerelmet vall, valójában nem tudjuk, kinek szól a vallomás: „Csak Téged és örökké", mennyire érintette meg Franciska lénye, ha az elhallgatott üzenetet Balbi tollába és az ölében ülő lány, Teréz fülébe mondta egyszerre. Mit jelent számára a „Téged" és az „örökké"? Valószínű, hogy a mindenkori nőt, s a mindenkori *most* örökké élését. S mit jelentenek az „igazi" és a „valóság" szavak, ha mindkettőre érvényes a sokféleség? Mit takar az „élet" fogalma? Franciskának a teljességet, a boldogságot, Casanovának viszont mindez vagy sok vagy kevés. Igazat adva Mészáros Andrásnak, Márai regénye e ponton – az irónia színre léptetésével – átvált a filozofikus, kultúrtörténeti archetípusokat megelevenítő esszéregény besoroláson, túlmutat a hagyományos epikai kereteken, „nem egyszerűen másik műnembe tett kirándulás, hanem törekvés a műnemek közti átjárhatóságra, egy újabb poétikai univerzalitás megteremtésére."[26]

A *Vendégjáték* a kettősségek, az ellentmondások könyve; a színjáték után Bolzanóban helyreáll a rend, mindenki visszatér a maga életébe: a grófi pár az otthonába, a kalandor pedig folytatja útját, de egyik választás sem hoz kielégülést, nem ígér tényleges menedéket, a történetben nincs valódi győztes és vesztes. A casanovai világképben a boldogság és a szabadság kizárják egymást, a szabadság ugyanúgy korlátozza az egyént, mint a rendben megteremtett biztonság. A mű ezt az alapproblémát a hétköznapi tapasztalás szintjéről a mítosz elvontságába, esztétikai síkra emeli.

22 Márai, i.m. 204.
23 Kelemen, i.m, 482.
24 Kelemen, i.m. 483.
25 A jelenet világirodalmi allúziójáról lásd Mészáros András írását, i.m. 73.
26 Kelemen, i.m. 488.

Fotó: Fortepan/Varga Csaba

Hadikné Végh Katalin

„Igékből várat…"

Transzilvanizmus és irodalmi folklorizmus Kós Károly *Budai Nagy Antal* című regényében

Hajlékot Istennek,
hajlékot embernek
kőből, fából
házat,
raktál a léleknek
kőnél, cserefánál
erősebb igékből várat…
(Kányádi Sándor: Kós Károly arcképe alá)

Az irodalomnak vannak olyan örök érvényű szövegei, amelyek bármely korban aktuálisak, soha nem évülnek el. Kós Károly *Kiáltó szó* (1920) című esszékiáltványa ilyen irodalmi szövegnek számít, a megírása óta eltelt több, mint száz évben is aktivizálja, etikus cselekedetekre sarkallja és felpezsdíti a befogadó szellemét, lelkét, és nemcsak a magyarul beszélő, kisebbségi sorsban élő társainkét. Olyan mély, etikai tartalmú irodalmi olvasmány, amelyet bármilyen társadalmi formációban élő ember magáénak vallhat: ezt a szöveget minden magyar diáknak olvasnia és ismernie kellene, hiszen időn és történelmi korokon túlmutatva fogalmazza meg a cselekvő (és nemcsak szavakban létező) hazaszeretet lényegét:

> *Kiáltom a szót: építenünk kell, szervezkedjünk hát a munkára. Kiáltom a célt: a magyarság nemzeti autonómiája.*[1]

Az 1883. december 16-án született Kós (Kosch) Károly születésnapján ünnepeljük a magyar építészet napját hazánkban. Ez a tény kijelöli Kós szerepét és jelentőségét a magyar kulturális életben és művelődéstörténetben (ahogy József Attiláét is a magyar költészetben).

1 Kós Károly *Kiáltó szó* című röpirata 1921-ben jelent meg, a szöveget Kós Károly Zágoni Istvánnal és Paál Árpáddal együtt fogalmazta meg. Lelőhelye: Kós Károly, *Kiáltó szó* (szozat.org)

Ars poeticája megfogalmazásában Kölcsey, Erdélyi János, Kodály és Bartók népművészethez való viszonyára ismerhetünk, s akár építőművészetéről, akár irodalmi hagyatékáról gondolkodunk, azt látjuk, hogy specifikusan magyar, sajátos, népi forrásból táplálkozó irodalmi-művészeti kánont hoz létre, organikus és egyetemes művészetet alkot meg.

Ha életművéhez közeledünk, nem tudjuk pontosan meghatározni, hogy a *homo moralis*-i attitűd ragad-e magával minket, vagy az utolsó polihisztor *homo creator*-i zsenialitása: egyértelműen a hatása alá fogunk kerülni akár az építésznek, akár az irodalmárnak, akár a kiemelkedő gondolkodónak a gondolati mélysége fog magával ragadni bennünket. Benkő Samu készít vele öt jelentős interjút, ahol Kós maga határozza meg irodalmi (és művészeti) ars poeticáját és a különböző művészeti ágak összefonódásának szükségességét a következőképpen:

> *Az embernek egyetlen és egységes történelmi tudata van, s ez nyilatkozik meg minden szellemi tevékenységében: írásban, képben, épületben, aszerint, hogy épp mivel foglalkozik."*[2]

Idén Kós életműve ismét az érdeklődés középpontjába került. A Műcsarnokban Anthony Gall ausztrál építész szervezett kiállítást az író-építész születésének 140. évfordulója alkalmából. Maga a tény, hogy egy ausztrál építész az egyik legjelentősebb Kós-kutató Magyarországon, szimbolikus: Erdély és a kósi építészeti-szellemi örökség hatására és kisugárzására utal, amely univerzális és egyetemes jellegű: a kisebbségi nemzeti problematika egyetemes, nembeli-filozófiai síkon értelmeződik újjá. Kóst nem lehet csupán a transzilvanizmus[3] eszmei képviselőjének tartani. Tevékenysége nemzetek feletti, örök érvényű, máig aktuális üzenetek hordozója. A kiállítás teret szentel a könyvkiadó és tipográfus tevékenységének is: testközelbe hozza, tapinthatóvá teszi azt az elképzelést, amely Kós irodalomértelmezését jellemzi. Ez napjainkig érvényes program, nemcsak a kisebbségben élő nemzetek, hanem minden nemzet számára követendő előírás: a kultúra (és az irodalom) identitásképző elem, a nemzeti megmaradás egyetlen eszköze. Kós morális nagyságát jelzi, hogy egész életét ennek rendeli alá. A kényelmes élet, a budapesti karrier helyett a „keskeny ösvény"-t választja, visszatér a Romániához csatolt Kalotaszegre.

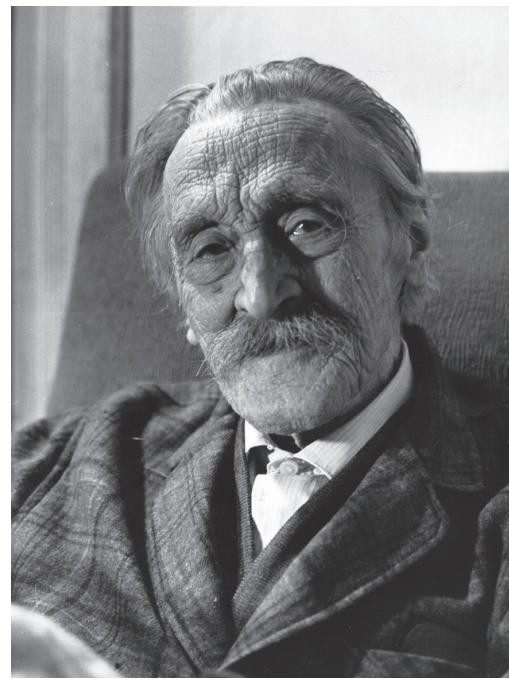

Kós Károly portréja, 1970. Fotó: Szabó Tamás (PIM)

Építészeti tevékenységéből csaknem teljes egészében hiányoznak a két világháború kö-

2 Benkő Samu, *„A legszebb élet, amit magamnak el tudtam képzelni." Benkő Samu beszélgetései Kós Károllyal*, Bp., Helikon, 2018, 122.

3 transzilvanizmus: Trianon után az erdélyi régió (magyarok, románok, szászok) érdekeit képviselő ideológia, olyan kultúrpolitikai cselekvésprogram, amely a magyar szellemi élet megszervezését, megteremtését tűzte ki célul.

zötti korszak meghatározó modern irányzatai, ehelyett Erdély építészetének gótikus épületei adnak számára elsődleges inspirációt. Sajátos építészeti nyelven megalkotott remekművei (pl. a Fővárosi Állat- és Növénykert pavilonjai, a zebegényi római katolikus templom, a Székely Nemzeti Múzeum, a sztánai Varjúvár) annak ékes bizonyítékai, hogyan válnak a történelmi korok építészeti elemei specifikusan kósi építészeti nyelvezetté: magához idomítja, átszűri és újraértelmezi ezeket az elemeket, és ez az építészeti nyelvezet máig inspirálólag hat a legifjabb építésznemzedék tagjaira is. A bartóki és lechneri kulturális modellt vallja: az építészetnek a népi építészetre épülve és a népi építészet eljárásait felelevenítve kell modernnek és korszerűnek lennie. Irodalmi szempontból nagy hatással van gondolkodására Ady (akivel személyesen is találkozott), Móricz, nagyra tartja Bánffy Miklós tehetségét, és az erdélyi történelem- és emlékirat-írók művein nevelkedik (Apor Péter, Bethlen Miklós, Árva Bethlen Kata). A világirodalomból egyértelműen Tolsztoj írásművészetét emeli ki.

Kós építészként indul, de amikor tagja lesz a marosvásárhelyi székhelyű Kemény Zsigmond Társaságnak, székfoglaló beszédében nem a korszerű magyar építészetről vallott gondolatai lesznek sikeresek, hanem egy történelmi balladája: az *Átila királyról ének* arat frenetikus sikert hallgatósága körében. Jelezvén, hogy tálentuma széles spektrumú, és írónak is kiemelkedő. A trianoni békediktátum után az írás lesz a fegyvere, de kultúraszervező tevékenysége is megkerülhetetlen, egységes koncepciójú (folyóiratok, néplap, kiadó- és a terjesztőhálózatának megszervezése, stb.).

Az általa szerkesztett *Erdélyi Helikon* (1928–1944) hasábjain széleskörű vita bontakozott ki a történelmi regény műfajának korszerűségéről a ’20-as ’30-as években. Két ellentétes elképzelés alakult ki a műfaj időszerűségével kapcsolatban, Kós természetesen időszerűnek, aktuálisnak tartja ezt a regénytípust. Sorra születnek meg az Erdély történetét feldolgozó művei (*Varjú nemzetség* 1925; *Erdély* 1929; *Országépítő* 1934; *Budai Nagy Antal* 1936).

Fotó: Fortepan/Horváth József

Ezeknek a regényeknek a struktúrája azonos tipológiát mutat. A regények történelmi kontextusát, a valós történelmi eseményt történelmi hitelességgel, dokumentarista pontossággal rajzolja meg. A regények főszereplői azonban nem freskószerű, élettelen figurák, hanem hús-vér alakok, pontos pszichológiai motivációval megteremtett, élő, eredeti személyiségek.

Kós mindegyik történelmi regénye a transzilvanizmus eszméjének a kivonata is, annak csíráit tartalmazzák: a román, a székely és a szász nemzet tagjai egyformán szenvednek egy rezsim elnyomása alatt, tragikus közös sorsuk lázadásra és összefogásra készteti őket. A regények narrátora archaizáló nyelvezeten szólal meg a krónikás szerepében, a szereplők szólamaiba pedig sajátos (Kós által megalkotott) dialektus vegyül, amely sokat merít a Károli bibliai archaizáló nyelvhasználatából. Azonos a regények szüzséjének felépítésében az is, hogy a politikai-történelmi eseménysort

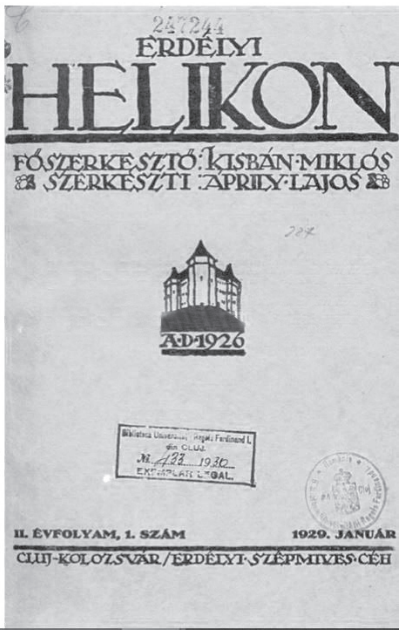

Az erdélyi magyarság legjelentősebb sajtóorgánuma, az *Erdélyi Helikon*. Kisbán Miklós: gróf Bánffy Miklós irodalmi álneve.

mindig egy (gyakran tragikus) szerelmi történet hozza még emberközelibbé.

A történelmi regények legfontosabb sajátossága azonban az, hogy erősen paraboliszti-kus, kétszintes szövegek, tele vannak olyan reflektív szövegrészekkel, áthallásokkal, amelyek a konkrét történelmi idő keretei közül kiszakítva aktuálpolitikai jelentés megalkotására adnak lehetőséget a kortárs befogadó számára. A *Budai Nagy Antal* című regény is ezeket a jellemzőket mutatja fel. A főszereplő figurája erősen érdekli Kóst, hiszen a kisregényből ugyanilyen címmel dráma is születik, amelyet nagy sikerrel mutatott be a Székely és a Magyar Nemzeti Színház is.

A regény történelmi hátterét a Csehországból Erdélybe is áthúzódó huszita mozgalom adja. Budai Nagy Antal, az erdélyi parasztfelkelés vezére valós történelmi személy, az első jelentős népforradalom vezetője, aki nemcsak osztályérdekekért, hanem a szellem szabadságáért is küzd. Részt vett a csehországi huszita mozgalom harcaiban, ahol jelentős katonai-hadi ismeretekre (ilyen pl. a szekértábor mint védelmi berendezés) tett szert. A mozgalom célját Kós a következőképpen fogalmazza meg:

> *Erdély jobbágysága szinte mindenütt és mint kiadott jelszóra nyíltan követeli törvénybe iktatott szabad költözködési jogának és végrendelkezési jogának szigorú elismerését és betartását, valamint azt, hogy a papi tizedet nem a püspök által, törvény ellenére kivetett pénzben, de a törvényes terményben fizethesse.*[4]

A népfelkelés kirobbanását siettette Erdély erőszakos katolizálása is, ugyanis a huszita tanok itt már nagy mértékben elterjedtek. A három nemzet kápolnai szövetségkötése az első jelentős lépés a független, autonóm Erdély alkotmányának megalkotásához, a vallási tolerancia deklarálásához. A fél évig tartó felkelés kezdeti szakaszában a kisnemesekből, jobbágyokból álló, kevésbé jól felszerelt hadsereg kétszer is legyőzte az erdélyi vajda modern fegyverekkel felszerelt, negyvenezer fős lovasseregét. A győzelmek után Budai Nagy Antal bevonult Kolozsvárra, de éhező csapatából egyre többen szöktek meg. Az így megfogyatkozott sereg végül vereséget szenvedett a kolozsmonostori csatában, ahol valószínűleg meghalt a vezető, Budai Nagy Antal is. Mivel holttestét nem találták meg a csatamezőn, számos verzió létezett a halálával kapcsolatban. Kós is lezáratlanul hagyja a regényben a hős halálának körülményeit, és mitikus alakká növeli őt:

4 Kós Károly, *Erdély*, Kolozsvár, Erdélyi Szépmíves Céh, 1934, 35.

De Budai Nagy Antal nem került elő holtan. Voltak, akik látták, hogy egy huszárcsákány ütésétől lefordult a lóról. A vajda kerestette a csata után a holtak között, de nem találták. A lovasok biztosan összetaposták a fejét. [5]

A mű a transzilvanizmus cselekvésprogramját illusztrálja, tele van áthallásokkal a Trianon utáni magyar kisebbségnek szóló üzenetsorokkal. A hatalommal szemben önszerveződő csoportokra van szükség, hiszen ezek a közösség erejét fogják mutatni. (Budai Nagy Antal néhány jobbágyával kiszabadítja a jezsuiták fogságából az eretnekséggel vádolt, huszita tanokat valló erdélyieket). Hadsereget szervez a szülőföld védelmében, jogaik megvédése érdekében. Rámutat a regény arra is, mekkora hatalma van a tudásnak és a műveltségnek: az írástudatlan Bese Annát Budai Nagy Antal tanítja betűvetésre, olvasásra, hogy naponta tudja olvasni a Bibliát. Minden gondolatsor azt támasztja alá, hogy a közösségbe szerveződő nemzet erőssé válhat, kulturális eredményeivel pedig fölénybe kerülhet leigázóival szemben.

A Kós által tervezett és megépített családi ház, a sztánai Varjúvár

Az irodalmi folklorizmus érdekes példája a regény nyelvezete. Kós ugyanúgy jár el, ahogy Mikszáth is palóc novelláiban: a szereplők népnyelven szólalnak meg, de ez a dialektus sajátos, a szerző által megteremtett nyelvi változat, esetünkben nem azonos a kalotaszegi nyelvjárással, ahogy Mikszáthé sem azonos a palóc nyelvjárással. Ezt a nyelvi regisztert nagyfokú archaizálás jellemzi, emellett pedig nyelvjárási szavak használatára (esetleg román kölcsönszavak) jelenlétére épít a szerző. A székely mentalitás kifejeződése pedig (ahogy Tamásinál, Wass Albertnél is látjuk) olyan dialógusok megteremtése, ahol a ritkán szóló, kevés szavú székely emberek nyelvének tömörítő jellege, nyelvi humora, szójátékokra építő képi jellege válik nyilvánvalóvá. Ennek a tömörítésnek a következménye, hogy a verbális közlés szűkszavúsága miatt nagy hangsúly esik a narratív szövegek metakommunikációs utalásaira, amelyek jelentéssel töltik fel ezeket a tömör közléseket. A nyelv nem képes kifejezni az emberi kapcsolatok és érzelmek bonyolult mélységét, a metakommunikatív elemek azonban konkrét jelentéssel töltik fel ezeket a szövegeket:

– S téged feleségül kért?
– Feleségül. – A leány piros volt már. – Nem tudta? Keed nem tudta ezt?
Antal nem felelt. Nézte az előtte álló lányt, mintha most látná először. Az ő bátyja ezt a gyermeket? Sze nem is gyermek, lány.[6]

5 Kós Károly, *Budai Nagy Antal*, Bukarest, Irodalmi, 1963, 83.
6 Kós Károly, *Budai Nagy Antal*, Bukarest, Irodalmi, 1963, 31.

Kós az archaizálás több fajtáját használja fel a regény szövegében. Megfigyelhetünk benne szép számmal:

– fonetikai archaizmusokat: *lú,* (ló); *kű* (kő); *künn* (kint); *héj* (hej); ösmerem (ismerem); *orca;* (arc); éccaka (éjszaka); *nékem* (nekem); *hírit* (hírét).
– régies megszólításokat: *te kegyelmed, atyám, keed.*
– lexikai archaizmusokat: *tusakodik* (küzd); *megfárad* (elfárad); *megindul* (elindul); *időzik* (időt tölt); *estebéd* (vacsora).
– nyelvtani archaizmusokat: pl. a régies múlt idő használatának változatait: *megállott, adott volt, prédikál vala,* ikes ragozású igealakok használatát: *ugorjék, adnók;* a jövő idő régies kifejezését: (nd-s alak) *eljövend.*
– régies kifejezéseket: *nem panaszolok* (nem panaszkodom); jól fogna most (jólesne); *többet tudsz a lóhoz, mint mink* (jobban értesz hozzá); *segíts, ha Istened van* (ha keresztény vagy); *hátha ember kerül errefelé* (hátha akad valaki); *nyakába kerítette* (nyakába vette).
– valódi, fogalmi archaizmusokat: *grádics* (lépcső); *marha* (vagyon); *juss* (örökség); *messzevaló* (távoli).
– tulajdonnevek becézett, régies alakját: Anikó-*Kisó.*
– kalotaszegi román szót: *mutuj* (együgyű, bamba).

Végezetül gondolkodjunk el azon, vajon mit üzenne most, a 21. század elején Kós Károly az erdélyi és az anyaországi magyarságnak? Alapvető elképzelése (Erdély autonómiája) nem valósult meg, s továbbra is égetően aktuálisak a kultúráról vallott gondolatai: a kisebbségi lét megmaradásának egyetlen záloga nyelvünk és kultúránk ápolása. Ne adjuk fel ezt a kósi cselekvésprogramot.

Irodalom

Benkő Samu, *„A legszebb élet, amit magamnak el tudtam képzelni." Benkő Samu beszélgetései Kós Károllyal,* Bp., Helikon, 2018.

Kós Károly egyetemessége. Tanulmányok, emlékezések, levelek és dokumentumok, szerk., előszó Mészáros József, Kolozsvár, Tinivár, 1996.

Kós Károly. Kiállítás a művész születésének 100. évfordulójára, szerk. Hadik András, Bp., OMF, 1983.

Kós Károly, *Budai Nagy Antal,* Bukarest, Irodalmi, 1963.

Kós Károly, *Erdély,* Kolozsvár, Erdélyi Szépmíves Céh, 1934.

Kós Károly, *Varjú nemzetség,* Bp., Lazi, 2008.

Kós Károly, *Országépítő,* Bp., Helikon, 2017.

Pomogáts Béla, *Sztána és a nagyvilág,* Tiszatáj 1973/12., 45–49.

Pomogáts Béla, *A lélek térképe. Tanulmányok, előadások,* Bp., Helikon, 2014.

Romániai Magyar irodalmi Lexikon, szerk. Dávid Gyula, Bukarest, Kriterion, 1994.

Szenttamás főutcája 1965-ben (Németh Dezső gyűjteménye)

Kurcz Ádám István

Gion Nándor és a történelem;
a teljes 20. század – délvidéki magyar szemmel

Gion Nándor vajdasági magyar író, szerkesztő, színházigazgató, írószövetségi elnök, rádiós főszerkesztő 1941 elején született Szenttamáson. Kulturális mindenesként munkásságát kisebbségi magyar közössége szolgálatába állította. A határon túli alkotók közül elsőként kapott József Attila-díjat, még a rendszerváltás előtt; az Újvidéki Rádió főszerkesztőjeként a budapesti rádióadókat is megelőzve a világon elsőként valósította meg a napi 24 órás magyar nyelvű adást; színházigazgatói munkássága eredményeként pedig a Vajdaság székvárosában a mai napig prosperál a magyar nyelvű színház.

Írói életművében a Délvidéken élő népek, különösen a magyarság egzisztenciális kérdéseit feszegeti, amihez természetesen elkerülhetetlen volt, hogy folyamatosan foglalkozzon a történelemmel is. Első történelmi regénye (*Virágos Katona,* 1973) fülszövegében ezt írta:

Ősz hajú, öreg emberekkel beszélgettem, arra kértem őket, hogy meséljenek nekem régi, érdekes történeteket.

– Milyen régi történeteket? – néztek rám csodálkozva.
– Hatvan-hetven évvel ezelőtti történeteket – mondtam.
Sok mindent összeolvastam már arról a korról, a századfordulóról és a századelőről, tudom, hogy mennyibe került akkoriban egy mázsa búza, mekkorák voltak a munkabérek, és milyen politikai pártok tevékenykedtek. Sok kérdést tettem fel az öreg embereknek, türelmesen meghallgattak, de nem válaszoltak a kérdéseimre – csak arról beszéltek, amit érdemesnek tartottak feleleveníteni, arról sem sokat. Emberekről beszéltek, persze magukról is.
Beszéltek egy rablógyilkosról.
Beszéltek egy falábú verklisről, egy álmodozó falusi kanászról, egy német molnárcsaládról.
– Hatvankilós zsákokat hordtam a malom padlására – mondta egy szép arcú öregasszony.
A legszebb öregasszony, akit valaha láttam.
És beszéltek G. I.-ről. Róla sokat beszéltek.

– Furcsa ember volt – mondták. – Ő sem szeretett dolgozni. De ragyogóan citerázott és énekelt…
G. I.-re én is nagyon jól emlékszem. Micsoda öregember volt! A legszebb öregember, akit valaha ismertem. Napokig, hetekig, évekig mesélt nekem…
Most könyvet írtam róla, annak alapján, amit mesélt nekem, és annak alapján, amit a szűkszavú, öreg emberek mondtak. Pontosabban: csak részleteket írtam meg abból, amit elmondtak, és helyenként még ezen is önkényesen változtattam.

Ezzel Gion rögtön megmutatta munkamódszerét, illetve a „nagy" történelem és a személyes történetek kapcsolatát, hozzájuk való viszonyát műveiben.

A történelemnek a 20. században a térségben tapasztalt szélsőségei, szinte feldolgozhatatlan hullámzásai: a határváltozások, politikai átrendeződések, illetve az ezeket követő erőszakos események nem hagytak időt, Gion életének nagyobb részében pedig a politikai helyzet nem adott lehetőséget, hogy a vajdasági magyarok kibeszéljék-feldolgozzák a történteket – legfeljebb szűk családi körben lehetett a múlt vagy a jelen valóságnak a közösséget érintő legfontosabb problémáiról beszélni. A történelem kárvallottjainak célszerűbb volt felejteniük, majd feloldódniuk egy politikailag korrekt, jellegtelen vajdasági vagy jugoszláv identitásban – ez a folyamat a korabeli népszámlálások adatsoraiból „szépen" látszik is.

Gion felismerte, hogy a vajdasági magyarság identitása, közösségi- és nemzettudata olyan komoly károkat szenvedett, hogy a közösséget már az önfelszámolás fenyegette. Ezért kezdeti formabontó, kísérletező próbálkozásai után szintézist teremtett kortársai újító, neoavantgárd felfogása és az írástudói felelősségből fakadó feladatvállalás között. Olyan korszerű, színvonalas irodalmat teremtett, amelyben vajdasági olvasója a helyi színekkel, a helyi történetekkel-történelemmel és saját sorsproblémáival is találkozhatott, hogy önmagára ismerhessen, helyes önismeretet nyerhessen – morális tartása és identitása megőrzése érdekében. Ahogy Gion pályája végén nyilatkozta:

Az olvasóim felé, főleg az ottani olvasók felé azt akartam szuggerálni, hogy … mi nem jövevények vagyunk, mi ott őshonosok vagyunk, akik otthon vagyunk és otthon akarunk lenni.[1]

Gion a lehetőségek végső határáig őszinte maradt témáinak kiválasztásában és megfogalmazásában. Pályája elején és végén nyíltabban, a köztes évtizedekben pedig – amikor a rendszer nem tette lehetővé – a sorok között, ugyanakkor az igazmondás kereteit mindvégig feszegetve, tágítani igyekezve írt közössége sorskérdéseiről. Életművében így dolgozta fel régiója egész 20. századi történelmét – tulajdonképpen hézag nélkül: *Latroknak is játszott* című tetralógiájával a 19. század végétől az 1950-es évekig; majd ifjúsági regényeivel (*A kárókatonák még nem jöttek vissza*, illetve *Sortűz egy fekete bivalyért* stb.) saját gyerekkorának éveit, allegorikusan reflektálva bennük a trianoni országvesztésre, a kisebbségi sorsra és a 2. világháború éveire is. Gion nemzedéke krónikáját középiskolás (*Kétéltűek a barlangban*) és fiatal felnőtt éveinek (*Testvérem, Joáb*) megírásával folytatta, ezután a Jugoszlávia szétHullásának előérzetéről (*Börtönről álmodom mostanában*) és végjátékáról (*Izsakhár*) szóló regény, majd pedig a jugoszláviai évekre részben nosztalgiával visszatekintő (*Mint a felszabadítók*) és a rendszerváltás korszakát bemuta-

1 Gion Nándor, *„Eljutottunk oda, ahonnan elindultunk."* [2000] = Forrás 2002/12., 10.

tó novellák (*Mit jelent a tök alsó?*), illetve filmforgatókönyvek (*Maradjon a galamb, Szivárvány harcosa Budapesten*) következtek. Tudatosan szerkesztett teljes ív: hiánytalan időszalag és tabló az egész 20. századról – vajdasági magyar szemszögből. Gion élete végére éppen el is készült vele.

Gion portréja. Fotó: Németh Mátyás

A Vajdaság történelme – beleértve a család- és a mikrotörténelmet is – a Gion-művek cselekményének nem hátterét vagy díszleteit, hanem szükségszerű mozgatórugóit, gyakran húsba vágó kényszerűségek sorozatát jelentik. Éppen annyira, amennyire a nagypolitika bármelyik helyi szántovető életébe beleszólt. Hol annyira, hogy fiainak Amerikába kellett menniük szerencsét próbálni, mert a világválság a falut is elérte; hol félelemmel teli várakozás az új hatalom képviselőinek várásakor egy-egy impériumváltás alkalmával. Üdvözölhette az újonnan betelepítetteket, barátságot köthetett velük, és már búcsúztathatta is őket, amikor azoknak tovább kellett menekülniük az ismeretlenbe. Volt, hogy üldözötteket bújtatott, majd pedig maga is – akár évekre – veszélyeztetetté vált a saját portáján. Gion mindennapi hőse a szülőföldjén próbálja meg túlélni az életet: rejtőzködik, kémkedik, helyezkedik, kiegyezik, olykor szembeszegül a történelemmel, a sorssal. Megpróbálja, de nem mindig sikerül.

Gion több írása felütésében olvashatók olyan fordulatok, mint „a századfordulóról és a századelőről", „az 1920-as és '30-as évekből", „1944 vége, karácsony előtt néhány nappal", „1956 októbere" – tehát e művek kiindulópontjai főként a 20. századnak a hétköznapi emberek életét is meghatározó csomópontjai. A sokszor súlyos történelmi témák között Gion felmenőinek és más hozzá közel állóknak a saját történeteit is olvassuk, így az író hamisíthatatlan humora mellett a szereplőihez fűződő érzelmi közelség is jellemzi őket. Mivel írásai nem a romantikus történelmi múltban, hanem a közelmúltban, a félmúltban, vagy a megírás korának történelmi súlyúvá emelt jelen idejében játszódnak, a 20. század nagy drámái is mindenféle heroizálás vagy – kisebbségi szerzőtől különösen nagy szó – nemzeti elfogultság nélkül szólnak a kisemberről, a hétköznapok hőseiről. „Az én" apámról, „a te" nagyapádról. Olyanokról és azokról, akikről az író – rossz alvó lévén – kisgyermekkorában éjszakákon át hallgatott igaz történeteket mesefa nagyszüleitől: az ő életükről, a saját szüleikéről és az író szüleiéről is. Az utcabeliekéről és a távolabb lakókéról is. Azokról, akik mellette éltek, és azokról, akiket a történelem forgószele messzire sodort: kit az üldöztetés a háború alatt, kit utána a kitelepítés, meg akit már békeidőben az anyagi jólét reményében a nyugati emigráció vitt el a közösségből.

Gion művei a 20. század elejétől a 2000-es évek elejéig a közép-európai történelem teljes ívét is leírják: az 1900-as évek eleji bácskai falusi környezetből indulva idealizálás nélkül mutatják be az első világháború előtti békeidőket, a háborút a harctéren és a hátországban – a békekötés után az utódállamokban rekedt magyarság sorsát, a gazdasági világválság következményeit, a második világháború alatti revíziót, a front és a mögötte történtek borzalmait, a kiépülő és – 1956-ot is érintve – a meggyengülő szocializmust, az elvándorlást, az asszimilációt, a rendszerváltás korát

és a kapitalizmus elérkeztét, ezek számos vonatkozását és fontos állomását. Az izgalmas, fordulatos művek országok felbomlását; határok meghúzását, áthelyezését és megnyitását; a globalizáció szimbólumaként pedig az ezredforduló budapesti „multikultijába" érkezve a nagyvárosi és a nemzetközi alvilág működését is tematizálják. Ám ezek a folyamatok és események sosem válnak főtémává, „csupán" nagyon fontos alapviszonyok, amelyek között a legfontosabb küzdelem mindvégig a hétköznapok belső autonómiájának megtartásáért folyik; a hős pedig, az egyetlen erkölcsös lény – aki ráadásul a Kárpát-medencében, gyakran kisebbségben élő magyar ember – mindig az élet fontos kérdéseivel néz szembe, így sokszor identitás- és értékválasztás előtt áll.

Ez a szenttamási képeslap a *Virágos Katona* című regény kéziratából került elő, a regényben sokat olvashatunk róla

Gion pályája elején több írása, illetve kötete is (*Testvérem, Joáb; Olyan, mintha nyár volna; Engem nem úgy hívnak, Ezen az oldalon*) irodalmi díjat nyert, de műveinek politikai-történelmi célzásai miatt otthon és Magyarországon is egyre nehezebb alkotói és egzisztenciális helyzetbe került. Magyarországon műveit tiltólistára tették, budapesti naplója miatt pedig még az országból is kitiltották az írót, amivel akkor szembesült, amikor feleségét magyarországi szülészetre akarta vinni, de őt már nem engedték át a határon… Ezért első történelmi regényétől (*Virágos Katona*) kezdve öncenzúrát gyakorolt: a sorok közé rejtette üzeneteit.

Gion a *Rózsamézz*el folytatódó családtörténeti regénysorozatában, a *Latroknak is játszott* tetralógiában felnevelő közössége: családja és faluja meghatározó közös történeteiből eposzi alaposságú, a teljes délvidéki világképet felölelő prózát alkotott. A nagy tablón minden vajdasági fölfedezheti saját családja, tágabb környezete jellemző vonásait, gyökereit – történelmi kontextusával együtt. A tetralógiában a trianoni országvesztéstől a nemzetiségi jogsérelmekig számos, a politikum által tabusított érzékeny témáról parabolikus jelenetekben olvasunk. A kód egyik kulcsa, hogy a délvidéki svábok a kisebbségben élő magyarság analógiájaként, illetve szócsöveként, míg a magyarok – kezdve Váry János földesúr kitalált személyén – elnyomó többségként jelennek meg. Azaz a Gion korabeli többségi szerbek szerepét a magyarok játsszák, az asszimiláció pedig a svábokat sújtja. Ugyanakkor Gion az 1930-as években élt magyar szereplőit többnyire mint jó kommunistákat ábrázolja, hogy saját korának délvidéki magyarságát a kozmetikázott előtörténettel igazolja. – A rejtjelezés olyan jól sikerült, hogy az író előbb a Híd-díjat, majd a legrangosabb vajdasági kitüntetést, az Újvidék „felszabadulásának" emlékére alapított úgynevezett Októberi díjat is megkapta a regényekért.

A tetralógia időszalagja a *Virágos Katona* és a *Rózsaméz* között 1918 tavaszától 1920-ig, azaz éppen az országvesztésnél hiányt tartalmaz; a második világháború elején pedig komoly elakadás történt a regényírásban: az

1941-es dátummal hosszú időre megszakadt a sorozat. Az 1976-os megjelenés után egészen 1997-ig kellett várni a második világháborút feldolgozó harmadik kötetre, abban ugyanis olyan témákat kellett Gionnak érintenie, amelyekről a rendszerváltás előtt nem akart kozmetikázva írni.

A *Rózsamező*ben 1918–1920-ra visszautaló példázat a lövöldöző cseh katona története. A remek miniatűrben allegorikusan olvasunk arról, ami a magyarsággal az első világháború végén, illetve közvetlenül utána történt. A főhős Gallai István és zsidó barátja testileg épen vészelte át a világháborút, a bajok csak a fegyverletételkor kezdődtek:

> *Felemelt kézzel léptünk ki a fedezékből, és akkor egy átszökött cseh katona lőni kezdett ránk. Két tompa ütést éreztem: a jobb vállamon és a könyökömön. A következő golyó talán végzett volna velem, de odarohant egy orosz őrmester, és félrelökte a lövöldöző cseh katonát. […] Szinte felháborodva fordultam Lusztig Ferihez, ő azonban már nem állt ott mellettem, arcra borulva feküdt a földön.*

A két magyar a háború végéig területi épségét megőrző Magyarországot, a cseh katona a békét kérő országot megtámadó nemzetiségeket; az orosz őrmester pedig az országot megnyomorító, ám a nemzetiségek mohóságának végül kissé gátat szabó nagyhatalmakat testesíti meg. Arról is szólhat Gion története, hogy – mint a lelőtt Lusztig Feri is – közvetve a magyar zsidóság lett Trianon legnagyobb kárvallottja: utóbbi már a Trianon revíziója miatti második világháborús részvétellel.

A tetralógia időszalagjának 1918–1920-as szakadását, illetve az írásban beállt húszéves szünetet két „ifjúsági" regény is áthidalja: *A kárókatonák még nem jöttek vissza* az 1941–1944 közötti délvidéki magyar uralom, illetve az utána következett megtorlás allegóriája, folytatása pedig a trianoni országvesztés, illetve az azóta kisebbségi sorsban töltött több, mint hatvan év sajátos irodalmi reflexiója. *A kárókatonák…* teljes allegória, minden mozzanata megfeleltethető valamely rejtett tartalomnak. A címbeli madarak például a magyar katonákat, illetve az anyaországhoz tartozást, a fészküket tartó akácfa a Délvidéket, a Kocsmáros nevű szereplő az ellenséges hatalmat, a főhős halála és az időjárás az 1944-es délvidéki vérengzéseket, a kakukkok pedig a betelepített délszlávokat jelképezik. Nem véletlen, hogy a gyerekek a regényben egy vágóhídon, *Sortűz egy fekete bivalyért* című folytatásában pedig a temetőben időznek, és sajátos rítusokat végeznek, például sortüzet akarnak adni Ácsi Lajos földesúrért, aki a régi „úri" magyar világot jelképezi; az 1941–42–43–44-ben elhunyt, a „kis magyar világot" jelképező Hofanesz kislányokért; meg az 1944-ben elveszejtett apákat jelképező Gergiánért; és egy különc macskáért is, aki „lehet, hogy jól járt azzal, hogy felrobbantották. Így nem lett vízihulla belőle." E meghökkentő mondattal kapcsolatos gioni asszociációink a gyerekkorában egy szerb társa által majdnem vízbe fojtott írótól a háború végi vérengzések vízbe dobott – vízbe ölt áldozataiig terjednek, hiszen Gion már első, 1968-as regényébe (*Kétéltűek a barlangban*) is rejtett ilyen célzást. – A „trükkösködő" műveket nemhogy kiadták, de elnyerték a Szerbiai Oktatási és Gyermekvédelmi Szövetség díját is, több jugoszláviai nép nyelvére lefordították őket, és még az író életében iskolai kötelező olvasmányok lettek.

Gion 1993-ban Magyarországra települt. Tetralógiája 1997-ben *Ez a nap a miénk* címmel megjelent folytatásában már nyíltan írhatott az őt feszítő nemzetiségi és történelmi kérdésekről, nem véletlen tehát, hogy ez a műve a legizgalmasabb magyar regények közé tartozik. Ám Gion a(z ön)cenzúra alól felszabadulva sem politika- vagy nemzetiségtörténetet, különösen nem kisebbségi panaszlajstromot írt, hanem (ön)iró-

niával kerekedett felül a sérelmeken, így mindvégig objektív maradt. Ügyes megoldása például, hogy tetralógiája utolsó regényében, a 2002-ben írott *Aranyat találtban* Trianon részleteiről bunyevác szereplőt beszéltet. Szkenderovics Márkó így tálalja a történteket:

A határt az első világháború után nagyon célszerűen húzták meg. A nagyvilág politikusai összegyűltek Párizsban, nagyokat röhögtek egymás között, apró ékszereket vásároltak feleségeiknek és lányaiknak, közben persze kuplerájokba jártak, és mellesleg országhatárokat húztak meg Közép-Európában. Legtöbbjüknek fogalma sem volt, hogy mi az a Közép-Európa, de valamelyik gondos balkáni szakértő jó térképet terjesztett eléjük. A gazdagabb földeket leválasztották Magyarországról, de Kelebiánál hiba csúszott a vonalvezetésbe, ócska földeket is idecsatoltak. Ezeken rossz szőlő terem. Ezért savanyú a forralt borom. Cukorral fel lehet javítani.

A szereplőválasztás és a stílus is nagyon találó. A szláv Szkenderovicstól objektíve igaznak érezhetőek az elmondottak. Súlyuk van, mégis ki van zárva a magyar honfibú ráfogása az olvasottakra. Akasztófahumorral Trianonról, de senkit meg nem bántva – ki tudná ezt Gion után csinálni?

Ajánlott irodalom:

Gion Nándor szinte bármely szépprózai műve

Kurcz Ádám István, *Gion Nándor művei és műhelytitkai*, Bp., Napkút, 2017.: https://mek.oszk.hu/24700/24711/24711.pdf

Uő – Horváth Futó Hargita, *Gion Nándor-album,* Bp., Napkút, 2018.: https://mek.oszk.hu/24700/24713/24713.pdf

Uő, *A katonák még nem jöttek vissza. Elhallgatások és allegóriák Gion Nándor rendszerváltás előtti prózájában,* Forrás 2015/3., 50–76.: http://epa.niif.hu/02900/02931/00185/pdf/EPA02931_forras_2015_3_050-076.pdf

Uő, *Sortűz egy elveszett országért: A kisebbségi lét szimbólumai Gion Nándor „ifjúsági" regényében,* Hitel 2016/1., 114–128.: http://www.hitelfolyoirat.hu/sites/default/files/pdf/15-kurcz.pdf

Uő, *Május elseje Jankófalván: A magyar kommunisták „küldetése" Gion Nándor* Rózsaméz *című regényében,* Kortárs 2016/11., 57–63.: https://www.kortarsonline.hu/archivum/2016/11/arch-gion.html

Uő, *A németek szerepe Gion Nándor rendszerváltás előtti prózájában,* Kortárs 2015/3., 62–70.: https://www.kortarsfolyoirat.hu/archivum/2015/03/arch-nemetek-szerepe-gion-nandor-rendszervaltas-elotti-prozajaban.html

Uő, *A Goli otok és a lógorok. Utalások Jugoszlávia internálótáboraira Gion Nándor műveiben,* Irodalmi Magazin 2016/1.: https://epa.oszk.hu/03500/03578/00006/pdf/EPA03578_irodalmi_magazin_2016_02_119-121.pdf

Uő, *Harcban a Nagy Testvérrel: Gion Nándor írói pályájának alakulása a politikai helyzet függvényében,* Pannon Tükör 2016/3., 54–56.: http://epa.niif.hu/03300/03335/00115/pdf/EPA03335_pannon_tukor_2016_3_054-056.pdf

Uő, *Nyíltan de mértéktartóan: Szókimondás és irónia Gion Nándor rendszerváltás utáni prózájában,* Kortárs 2016/1., 78–86.: https://www.kortarsonline.hu/archivum/2016/01/kurcz-gion.html

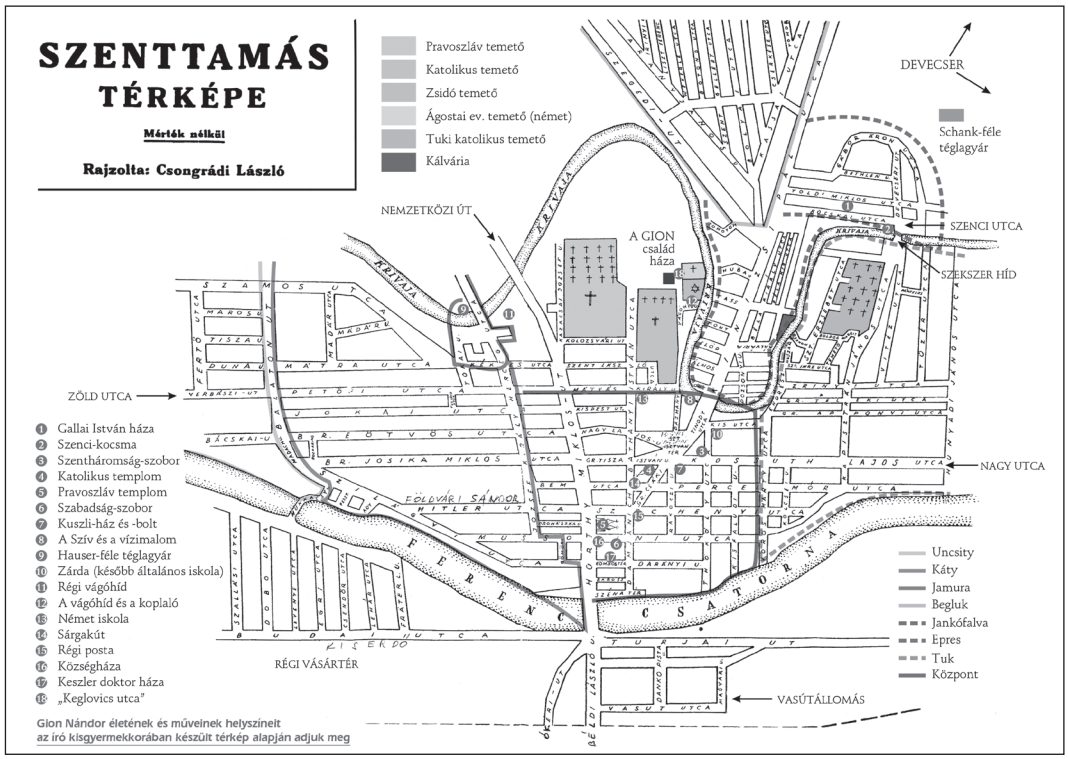

Ez a térkép így még soha sehol nem jelent meg, mivel 1941 és 1944 között rajzolták, amikor Bácska csak rövid ideig tartozott újra Magyarországhoz. Ez az egyetlen olyan térkép, amely Gion gyerekkorának állapotát mutatja, és amelyen nem mellesleg magyar utcanevek vannak. Az ilyen térkép(ek)ért a partizánok 1944/45-ben szó szerint öltek, úgyhogy csoda, hogy egyáltalán fennmaradt. Rengeteg utánajárással sikerült csak megtalálni egy Magyarországra áttelepült egykori szenttamási öregembernél egy példányát. A magyar utcaneveket az 1944-es etnikai tisztogatásokkal kezdődően majdnem teljesen kitörölték a helyi magyarok emlékezetéből is; és még manapság is annyira félnek az ilyen történelmi dokumentumoktól a helyi magyarok, az értelmiségiek is, hogy amikor kiadtuk a Gion Nándor-albumot, csak utcanevek nélkül engedték megjelentetni, mondván: „hátha Szerbiába is eljut a könyv, és mit szólnak majd akkor a szerb szomszédok". (Kurcz Ádám)

Görög váza: *Odüsszeusz és a szirének*, Kr. e. 480–470

Timár Valéria–Kalász Nándor

Történelmi szempontok a magyar nyelv és irodalom tantárgy tanításában

Magyar–történelem szakos szaktanárként, fejlesztőpedagógusként az elmúlt évtizedekben számos alkalommal kellett szembesülnünk azzal a problémával, hogy bizonyos irodalmi korszakok vagy konkrét irodalmi művek elemzése során nagyobb hangsúlyt kell szentelnünk a történelmi háttér bemutatásának, mint azt a kerettanterv esetleg kéri. A következőkben a teljesség igénye nélkül arra próbálunk kísérletet tenni, hogy saját, több mint húsz éves tapasztalatainkból egy-két gondolatot megosszunk a hasznos kitérőkről vagy összekapcsolásokról magyarórán. Számos olyan mű is előkerül majd, amelyek kifejezetten nem részei a kerettantervnek, de beemelésükkel, akár egy kiadott kiselőadás formájában tud segíteni a művek árnyaltabb értelmezésében, egy komplexebb kép kialakításában. Az ókortól a barokkig bezárólag kissé részletesebb képet szeretnénk adni, hiszen itt nagyobb időintervallumokat tekintünk át, ami jóval több történelmi háttértudást igényel. Utána egy-két fontosabb, elsősorban az új érettségi szempontjából fontosabb témákat érintenénk röviden.

Az antikvitás irodalmából

A görög irodalom érdekességei

Amikor a görög irodalmat tanítjuk számos olyan lehetőség adódik, ahol a történelmi tudással árnyalni lehet az összképet. Több alkotás (Biblia, görög mítoszok) között lehet fogalmi hálórendszert kialakítani.

A kréta-mükénéi mondakör

Az egyik ilyen kiindulási téma a kréta-mükénéi mondakör. A diákoktól sokszor megkérdezzük, hogy a mítoszoknak milyen valóságalapja lehet? Ők többségében mesének tartják ezeket, nem igazán gondolnak bele abba, hogy egy több ezer évvel ezelőtt élt ember hétköznapjaiban hogy gondolkodhatott, értelmezhette a világot. Itt sokszor megemlítjük az őskori emberáldozatokat. A Minotaurusz történet éppen azért izgalmas, mert az egyik feltételezés szerint megörökíti az

emberáldozat befejezését Krétán. Egy totemisztikus hagyomány (bikakultusz) végét láthatjuk. Egyébként a szüzek, a tiszták feláldozása teljesen összehozható, akár Ábrahám áldozatának történetével is, ahol az ószövetségi emberáldozat végét láthatjuk, ami során belép zsidó hagyományba az állatáldozat, ami a későbbi zsidó bűnbocsánathoz, a „bűnbak" kiűzéséhez szorosan kapcsolható. Ezzel az ószövetségi előképpel megteremthető az út „a húsvéti bárányhoz", amellyel a Krisztus-misztériumot tudjuk egy mélyebb értelmezésbe helyezni.

Homéroszi problematika

Hasonló módon lehet a homéroszi problematika vonatkozásait is történelmi hipotézisekkel, tényekkel árnyalni. Két történelmi szálat is be lehet ide emelni. Az egyik a xenia fogalma, ami nagyon szorosan összeköti a két eposz világszemléletét, a másik a görög gyarmatosítás történeti folyamata.

Xenia, avagy légy a barátom!

A xenia a vendégbarátság fogalmát jelölte az ókori görög világban. Elsősorban azért alakult ki, mert a görög mítoszok alapján az istenek látható módon is megjelenhetnek az emberek között, akár álruhában. Ha nem tisztelték őket, bajba is kerülhettek. Ez adta az alapját annak, hogy a vendéget be kellett fogadni, tisztelettel kellett vele bánni, a házigazdának el kell látnia fürdési lehetőséggel, élelemmel, itallal, ajándékkal, valamint biztosítania kellett a vendég biztonságát. A xenia kölcsönös volt, a vendégnek tisztelnie kellett a ház urát, annak családját, udvariasnak kellett lennie, és nem lehetett fenyegető, sem teher a házigazda számára. A vendégnek elsősorban mesélnie kellett, azt várták el, hogy történeteket hozzon, és számoljon be a külvilág eseményeiről (lásd pl. Odüsszeia: lakomajelenet amikor Odüsszeusz elmeséli kalandjait). A xenia tulajdonképpen szentségi rangra emelt cselekedet volt, ami teljesen érthetővé teszi, hogy mind Parisz, mind Ithakán a kérők szentségtörést követtek el, amiért a görög logika szerint jogosan bűnhődniük kellett.

A xenia később intézményesült több poliszban is, ami azért volt nagyon fontos, mert a város számára idegenből érkező fontos iparosok, vállalkozók is élhettek vele, ami lehetővé tette a polisz gyors fejlődését. A római történelemben is találkozhatunk hasonlóval a királyság korában. Bizonyos értelemben a xenia megelőlegezte a mai nagykövetségeket is.

Egyébként a vendégekkel való viselkedéssel kapcsolatban szintén találhatunk bibliai párhuzamot, amikor Ábrahám befogadja a három vándort (értelmezésekben a Szentháromságot), akik megígérik Izsák születését, tulajdonképpen a zsidó nép születését, de közvetetten az iszlám kialakulását is. Erre majd a bibliai résznél részletesebben is kitérek. Itt megint tovább léphetnénk az ortodox Szentháromság-ikon értelmezésére is, ami újabb lehetséges kapcsolódási pontokat nyithat meg.

A görög gyarmatosítás – Odüsszeia világképe

Ha csak a H. Schliemann-féle régészeti kutatásokat nézzük, amelyek bizonyították, hogy a trójai háború valódi történelmi esemény lehetett, hogy az eposzokban szereplő királyok irracionálisan nagy száma magyarázható a görög poliszok önállóságával, hiszen minden városnak volt saját uralkodója, akkor rá kell jönnünk, hogy a homéroszi eposzokat egyáltalán nem lehet úgy megértetni a diákokkal, hogy ne vonjunk bele komolyabb történelmi ismereteket.

De hatványozottan igaz ez a homéroszi problematika egyik alapkérdésére: írhatta-e a mindkét, különböző világképű eposzt maga Homérosz? (Számos összefoglaló található a témában, többek között egy nagyon jó ösz-

szefoglaló olvasható a Szépművészeti Múzeum honlapján is.[1]

Az erre adott lehetséges válaszok között az orális költészet fogalma szorosan kapcsolódik a Kr. e. 12–8. század átmeneti kor történetéhez, a kialakuló poliszvilághoz, társadalmi, változáshoz. Az *Íliász* harcos embereszményét az évszázadok alatt felváltja a hétköznapi ember, a polisz polgára. Az ezt követő új írásbeliség teszi lehetővé a klasszikus görög kor létrejöttét, de számos társadalmi, vallási, történelmi tényező vezet ide. A hellén világ kinyílása, önállóvá, önellátóvá válása, amely a görög gyarmatosítás során valósul meg.

A gyarmatosítás során új területek kerülnek a központba, az új világ megismerésére való törekvések az eposzok témáit is átalakítják. A kinyíló, gyarmatokat szerző hellének a világ megismerésére kezdenek fókuszálni. A környező területeket töltik meg mitológiai alakokkal.

Görög váza: *Odüsszeusz és a szirének*, Kr. e. 480–470 (British Museum)

A görög világ kinyílása elfogadható magyarázatot ad az *Odüsszeia* világképének változásához, de erősíti ezt az *Argonautika* eposz[2] is, ahol szintén a környező új világ megismerése kerül a középpontba, hasonló módon mitikus elemekkel teletűzdelve, mint az Odüsszeiában. Egyébként az 1990-es években az *Élet és Tudomány* egy cikksorozatban próbálta beazonosítani Odüsszeusz útját, kalandjait. Sajnos, ezek a számok online nem elérhetők, csak könyvtárban, de a vitorlásmagazin bizonyos elemeket átvett a korábbi cikkekből[3].

A görög dráma világa

Szintén nehéz történelmi ismeretek nélkül a dráma világának az érzékeltetése is. Athén fejlődése, az első demokrácia létrejötte, nagyban összefonódik a dráma kialakulásával, a politikai harcokkal. Maga Szolón is felhasználta az irodalmi formákat, epigrammákban fogalmazta meg politikai, erkölcsi nézeteit. Aiszkhülosz *Leláncolt Prométheusz* című műve hatalom és az egyén, közvetetten a diktatúra és a demokrácia viszonyát feszegeti. Hasonló módon, mint az *Antigoné*, amely az önálló cselekvést, önálló gondolkodást állítja szembe a behódolással. A kerettantervnek köszönhetően csak minimális szeletet tudunk nézni ebből a korból, de nagyon érdekes helyzetek alakulhatnak ki még így is, amikor például Antigoné- Kreón viszonyáról beszélgettünk a diákokkal, mindenki Antigonénak adott igazat, kivétel az egyik kínai diák, aki azt mondta, hogy Antigoné hibát követett el, mert a parancsot teljesíteni kell. Nem szeretnénk részletesen belemenni abba, hogy ezek után milyen beszélgetés alakult ki az osztályban, de mindenesetre elég elgondolkodtató volt a magyar diákok számára, hogy egy más kontinensen, más szocializációs közegből érkező diák, hogyan viszonyul az adott kérdéshez. Az *Antigoné* elemzéséhez még egy előadást ajánlunk, ami elsősorban történetileg próbálja

1 http://hyperion.szepmuveszeti.hu/hu/hyperion/lexicon/1623
2 https://konyvkultura.kello.hu/kritika/2019/02/argonautika
3 https://vitorlazasmagazin.hu/archivum/odysseus-nyomaban-19950/

a dráma értelmezési lehetőségeit árnyalni a temetési tilalommal kapcsolatban. De új megvilágításba helyezi Szophoklész alakját is. Ritoók Zsigmond tanár úr előadása elérhető a *Gólyavári* esték sorozatban az interneten is.[4]

Még egy kicsit korokon átívelő, jellemzően nyugati típusú emberi magatartást is tudatosíthatunk. A mi civilizációnk különösen nagy figyelmet fordít a halottak temetésére. Priamosz mindent feladva megy el Akhilleuszhoz, hogy Hektór testét visszakérje, Antigoné eltemeti Polüneikészt. De ez a motívum még a *Harry Potter* világában is visszaköszön. Cedric megkéri Harryt, hozza vissza a testét, hogy édesapja el tudja temetni. Külön megdöbbentő még a vietnámi háborúból egy vietnámi katona visszaemlékezése, aki elmondja, hogy elég volt egy amerikai katonát megölni, utána csak figyelni kellett, mert biztos volt, hogy a társai megpróbálják visszaszerezni a testet.

A Harry Potter történetét még azért is szerencsés észben tartani, mivel tanár és diák között nagyon lecsökkent a közös szövegmúlt. De a Harry Potter-filmeket legalább ismerni szokták. Így be lehet mutatni esetleg rajta a többrétegű regény struktúráját, aminek az egyik szintje mindenképpen a nácizmusra utal. A *Mein Kampf* beosztása visszaköszön az aranyvérűek-sárvérűek ellentétében, az imperius átokba belehallhatjuk a II. világháború német katonai védekezését, amiben folyamatosan megjelent a „Parancsra, felsőbb erőnek engedelmeskedve cselekedtem." logikája.

A Biblia történetisége

Hasonló a helyzet a *Biblia* esetében is. Nagyon sok diák a Bibliát is egy mesének tekinti, számos történetét kitalációnak tartja. De, ha csak szóba hozzuk az Ábrahám-megállapodásokat, amelyek Izrael állam és az arab világ közötti megbékélést lettek volna hivatottak elősegíteni, akkor mindenképpen érdemes a korábbiakban már említett Ábrahám történethez is kicsit történelmi szempontból közelíteni. „A Könyv népei" a zsidó-keresztény-muszlim valláshoz tartozók. A zsidók és az arabok testvérnépnek tekintik magukat Ábrahámtól származtatva. Igaz ugyan, hogy a viszony a bibliai történet alapján is sérült, de akár igaz, akár nem, történelmi tényként tekintenek rá a felek. Egyébként ezt a témát a diákok nagyon érdekesnek találják elsősorban a napi aktualitások miatt.

Emellett még számos más ószövetségi történetnek is van valóságalapja pl.: az egyiptomi tíz csapásra is vannak már történészi magyarázatok. A magyar egyiptológusok közül Kákosy László is foglalkozott vele, de a múltkor történeti portál is forrásokkal megerősítve mutatja be a csapások lehetséges okait.[5]

Ugyanez igaz az *Újszövetség*re is, Jézus történeti létezését a kutatók többségében elfogadják, a hitbeli kérdések vonatkozásában vannak viták. Ezeknek a tényeknek a tudatosítása, felvetése árnyalhatja a diákok gondolkodását és segítheti a középkori irodalom keresztény vonatkozásainak a megértését is.

A középkori irodalom

Az egyik, amit érdemes tudatosítani a diákokban, hogy a 476-os dátum nem teljesen fedi le az ókor végét és a közpkor kezdetét. Sokkal inkább egy folyamat figyelhető meg itt. A középkori keresztény irodalomhoz szoktuk kapcsolni a mártíraktákat, legendákat, de ezek több darabja még jócskán 476 előtt született, ezért sokkal szerencsésebb a középkor születését a 4. századra tenni, és érzékeltetni azt a folyamatot, ami ebben az évszázadban történetileg

4 https://kifu.videotorium.hu/hu/recordings/282/antigone

5 https://mult-kor.hu/20120417_tenyleg_pusztithatott_a_bibliai_tiz_csapas

lezajlik. A Diocletianus-féle keresztényüldözés után, a 313-as milánói ediktum kiadása, amely „religio licitává", szabad vallássá teszi a kereszténységet, a 325-ös niceai zsinat, amely megfogalmazza a keresztény hit alapjait, majd a Nagy Theodosius által 380-ban kiadott vallási rendelet tudatosítása segíthet ebben. Még egy római joghoz kapcsolódó hipotézis is megfigyelhető az irodalom és történelem kapcsolatában. Zlinszky János, volt alkotmány-jogászunk a *Ius publicum*[6] című művében külön kitér arra, hogy a római jogban különlegesen fontos volt a törvények megismertetése. Mindenkinek lehetőséget kellett biztosítani arra, hogy saját maga hozzáférjen az információkhoz. Talán nem véletlen, hogy pont ezzel a folyamattal párhuzamosan fordítja le Szent Jeromos a nép nyelvére a *Bibliát (Vulgata)*, hogy mindenki hozzáférhessen.

Emellett vannak olyanok is, akik Iustinianus császár visszafoglalási kísérleteit vagy egyes muszlim történészek az arab hódításokat tekintik a középkor kezdetének. Úgy gondolom, hogy ezeknek a tudatosítása árnyalja a diákok gondolkodását, könnyebbé teszi annak a megértését, hogy többféle szempontot is figyelembe lehet venni egy korszak meghatározásához.

A középkori magyar irodalomtörténetben is több olyan történelmileg fontos adalék van, amelyre érdemes kitérni. III. Béla személyét mindenképpen kicsit részletesebben kellene tárgyalni, hiszen a magyarországi írásbeliség kialakulása egyértelműen hozzá köthető. A bizánci mintára meghonosított hiteleshelyek bevezetése, a kötelező írásbeliség kialakítása szüli meg feltehetőleg a lejegyzett első szövegemlékünket a *Halotti Beszéd és Könyörgés*t is. De fontos még az is személyét illetően, hogy a magyar szentek történeteit, legendáit, be tudjuk illeszteni világirodalmi kontextusba. Többségében elfogadott már az, hogy az Arthur mondakörben szereplő Lancelot alakja több szempontból is rokonítható Szent László királyunkkal. Stephen Pow kutatásait mutatja be a múltkor portálon 2018-ban.[7] Szent László alakjának minél részletesebb bemutatása sokat segíthet majd akár Janus Pannoniusnál a *Búcsú Váradtól* című versének értelmezésében is, hogy megértsék mennyire meghatározó volt Szent László alakja a magyar történelemben, de a néphagyományban különösképpen. A néphagyomány érzékeltetése azért is fontos, hiszen Arany *Toldi*jánál visszautalhatunk erre.

A reneszánsz és a barokk

A magyar reneszánsz megismertetéséhez is szükség van konkrétabb történelmi ismeretekre, hogy érzékeltethessük a két szakasz közötti különbségeket. Itt mindenképpen fontos, hogy a reformáció előtti Hunyadi Mátyás-féle reneszánsz korszakot bemutassuk és érzékeltessük a reformáció konkrét következményeit pl. anyanyelvűség, amelyek egy új korszakot nyitnak a magyar irodalomtörténetben. A magyar reneszánsz második korszakában a török kor kapcsán két dolgot is kiemelhetünk.

Az egyik Balassi halálának körülményei. Esztergom ekkor török kézen volt, Balassi a visszafoglalás során vesztette életét. Ennek a tudatosítása segíthet Pázmány Péter nagyszombati egyetemalapításnak megértésében, de a magyar ellenreformáció történetét is árnyalhatja.

A másik annak a tudatosítása, hogy Eger 1552-es megvédésben fontos szerep jut Szondi György és Losonczy István áldozatos helytállásának. Nagyon sokszor, amikor Arany *Szondi két apródjá*t tanítjuk, előkerül, hogy mindig

6 Zlinszky János, *Ius publicum: Római közjog*, Ozirisz-Századvég, 1994.

7 https://mult-kor.hu/hogyaan-lett-szent-laszlobol-sir-lancelot-20181207

Jan Thomas: *Zrínyi Miklós portréja*, 1662
(Magyar Nemzeti Múzeum)

vereséget szenvedünk. Hősök vagyunk, de legyőznek. Ha tudatosítjuk a diákokban, hogy Drégely, Temesvár ellenállása teremtette meg a lehetőséget, hogy Dobó győzelmet arasson, akkor képesek egy kicsit másként szemlélni az eseményeket, folyamatot látnak, értelmes áldozatvállalást.

A magyar barokkból még érdemes kitérnünk Zrínyi Miklósra, akinek a személyében talán leginkább kapcsolódik össze a történelem és az irodalom. Zrínyi egész irodalmi életműve ezt a kettőséget hordozza. Nagyon érdekes probléma őt tanítani magyar-történelem szakos tanárként. ha történelemből tanítjuk mindig előtérbe kerülnek az irodalmi vonatkozásai, ha irodalomból, akkor pedig a műveinek a propaganda jellege, amivel saját korának akart üzenni. Nála mindenképpen ki kell emelni az eposz végén Szulejmán halálát, amit teljesen tudatosan változtat meg, hogy reményt adhasson.

Alkotók történelmi beágyazottsága, társadalmi kérdések

Az eddig tárgyaltakban sokkal inkább a korszakokra helyeződött a hangsúly, kevésbé a konkrét személyekre vagy szerzőkre. A következő korszakokban az egyes alkotók sokkal nagyobb hangsúlyt kapnak, jóval részletesebben szoktunk életrajzot tanítani, ami már alapból magába foglalja, hogy a történeti háttérbe való beágyazódásuk jóval átláthatóbb, mint a korábbi alkotóknál. Ezért inkább egy-két általunk fontosabbnak tartott részt emelnénk ki a következőkben – továbbra is a teljesség igénye nélkül –, de fontosnak tartva, hogy elsősorban olyan témákkal foglalkozzunk, amelyek benne vannak az érettségi követelményekben.

A magyar irodalom vonatkozásában mindenképpen fontos hattárvonal Mária Terézia és II. József uralkodása. A felvilágosodás irodalmának elindítása mellett (testőrírók), Bessenyei Tudós Társaság terve és II. József nyelvrendeletének a kiemelése a legfontosabb. A MTA megalapítása határkő irodalomból és történelemből is, emellett a nyelvrendelet miatt kialakuló ellenállás nagyban segíti a nyelvújítás megvalósulását. Ebből az időszakból még a Nemzeti Múzeum megalapítását is érdemes hangsúlyosabbá tenni. A Nagyszentmiklósi kincs megtalálása, ami arra vezeti gróf Széchényi Ferencet, hogy megalapítsa a múzeumot és a könyvtárat, két szerzőt is összekapcsolhat, Csokonait és Vörösmartyt. Csokonai több tekintetben is kapcsolódott gróf Széchényi Ferenchez, erről is részletebben lehet olvasni kollégáknak és diákoknak, megbízható forrásokból az interneten is.[8]

8 https://deba.unideb.hu/deba/csokonai_muvei/text.php?id=csokonai_lev_47_j&rt=nev&ri=917

Vörösmarty pedig a megnyitásra írja meg híres versét a *Gondolatok a könyvtárban* címmel. Petőfi és Arany életének történeti háttere elég részletesen tárgyalt mind az általános iskolai tananyagban, mind a középiskolaiban, de Petőfi feleségének és Arany viszonyának rövid bemutatása mindenképpen gazdagíthatja a róluk kialakult képet. Ehhez ajánlható Ajkay Alinka előadása a Mindentudás Egyetemén Szendrey Júliáról. [9]

Arany Jánosnak két olyan alkotása is van, amely görbe tükröt állít történelmi szituációkról, az egyik a vármegyei élet kritikáját megfogalmazó *Az elveszett alkotmány*, amiben Széchenyi *Hitel* című munkája is központi szerepbe kerül, lásd a „maradiak" vezérének, Rák Bendének az apját a *Hitel* olvasása közben ütötte meg a guta, az alvilágban pedig az a büntetése, hogy ezt kell folyamatosan olvasnia. Emellett Arany Kossuthról is erős kritikát fogalmaz meg a *Nagyidai cigányok*ban. Ha ennek a két művének a hátterét ismertetjük, akkor Arany Jánosról is komplexebb képet kaphatunk.

Kossuth alakjának ábrázolásához kapcsolhatjuk Madách Imrét is, aki a *Mózes* című darabjában állít emléket szintén Kossuthnak, de neki is van történelmi gúnyirata, *A civilizátor*, amelyben a Bach-rendszert figurázza ki elég sajátságos stílusban. Itt a történelmi háttér az értelmezéseknél igen fontos.

*Az ember tragédiájá*ban is lényeges bizonyos történelmi tényeket tisztázni, hiszen van olyan, ahol a mai történelmi tudásunk már mást mond, mint pl. Madách egyiptomi színében, ahol a történet szerint a rabszolgák építik a piramisokat, ami történelmi tévedés, a mai történelmi tudásunk szerint közrendű szabadok építették, de ezzel Madách még nem lehetett tisztában. Ráadásul a már 1847-ben megszületett Marx és Engels *Kommunista kiáltvány*a is az osztályharc elmélettel ezt erősíti. De pl. a falansztternél Madách pontosan ellenkezőleg mutatja be Fourier elképzelését. Fourier falansztere eredetileg 2000 fős csoportokban dolgozott volna úgy, hogy mindenki azt csinálja, amihez kedve van. Ez utóbbival a diákok ekkor már nagy valószínűséggel tisztában lesznek. Egy érdekes kérdés lehet, hogy miért teszi ezt – nagy valószínűséggel – tudatosan Madách? Ezt a kérdést a diákok azért is nagyon szeretik, mert önmagában a manapság látható számos disztópikus film megfogja őket, és lehetőséget kapnak nyitott kérdés formájában,

Jelenet- és színpadkép Madách Imre *Az ember tragédiája* című drámai költeménye 12. színéhez (Falanszter). Az 1883. szeptember 21-én tartott premier a Nemzeti Színházban zajlott. A főbb szerepekben Beregi Oszkár mint Ádám, Báthory Giza mint Éva és Kürti József mint Lucifer, rendezte Paulay Ede.

9 https://www.youtube.com/watch?v=RfWmH5GdkXY

hogy egy lehetséges alkotói okot felfedjenek vagy legalábbis körüljárják a lehetőségeket.

A valóság az irodalom és a történelem tükrében

A leginkább kitapintható és érzékelhető kapcsolódások az irodalom és a történelem között a realizmus indulásától számíthatók és a konkrét szociográfiákig tartanak. A társadalmat ábrázoló regények beilleszthetők a történelmi tananyagba, azonban itt is vannak olyan kérdések, amelyeket esetleg magyarórán is lehet pontosítani. Több alkotásban is kicsit egyoldalúan kerülnek bemutatásra bizonyos társadalmi csoportok. A leginkább ilyen réteg, ami a magyar irodalomban több évtizeden keresztül témává válik Mikszáthtól Móriczig, a dzsentri. Mikszáth az elszegényedett nemesi réteget kétféle színben tünteti fel, az egyik a mindent kihasználó lelketlen karakterisztikájú „úri svihák", a másik a bohókás, szeretni való „úri Don Quijote". Azonban ennél sokkal színesebb volt ez a réteg, ráadásul azt érdemes tudatosítani a diákokban, hogy számos dzsentri nem elkártyázta, elszórakozta a vagyonát, hanem az 1853-ban az áprilisi törvényekből megtartott jobbágyfelszabadítás során nem valósult meg az 1848-ban beígért állami kárpótlás, ami ezt a réteget anyagilag a földhöz verte. Ha ezt tudjuk a diákokkal érzékeltetni, akkor talán árnyaltabb kép alakulhat ki a dualizmus társadalmi rendszeréről is.

Történelmileg a dualizmusba illeszthető be az elidegenedés egyik legnagyobb alkotójának, Franz Kafkának az identitáskérdése is. Úgy gondolom, hogy erről számos magyartanár beszél, de, ha tudatosítjuk, hogy Kafka a cseheknek német volt, a németeknek zsidó, a zsidóknak cseh, akkor a 20. század elidegenedésének egyik legfontosabb problémáját vezethetjük be vele. A tinédzser korosztályt ezt nagyon meg tudja érinteni, a saját identitáskeresésüket párhuzamba tudják hozni Kafka küzdelemivel. Ez lehetőséget nyújt arra is, hogy *Az átváltozás*t szimbolikusan tudják értelmezni.

Tulajdonképpen Kafkával megérkeztünk a 20. század történetéhez, amelyről a *Magyaróra*ban már számos cikk megjelent, ezért csak egy-két számunkra fontos részt szeretnénk kiemelni.

A Tanácsköztársaság több írónk életének is meghatározó történelmi eseményévé vált, de talán leginkább Kosztolányi *Édes Anna* regényében és értelmezésében kerülhet a középpontba. Mindenképpen ajánlanánk a 2015-ben megjelent *133 nap-A Tanácsköztársaság* című dokumentumfilmet a téma alaposabb megismeréséhez.[10] Emellett az Édes Anna értelmezésében nagyon sokat segíthet Márai Sándor *Egy polgár vallomásai* című művének 9. fejezete, amiben nagyon realisztikusan, kissé már naturálisan ír a cselédek szerepéről az úri középosztály életében.

Radnóti esetében a történelmi háttér talán a legmeghatározóbb, de nála is van még egy olyan szegmens, amit talán kevésbé szoktunk tudatosítani. A *Nem tudhatom* központi szerepbe kerül, „a ki gépen száll fölébe" gondolat meghatározza a verset, de Radnóti a pusztító repülőgép és pilótájának a helyzetét is próbálja II. eclogájában bemutatni. Ehhez az érzéshez nagyon szorosan kapcsolni tudjuk Heller *A 22-es csapdája* című regényét, ami a fenti világ pusztítóinak a félelmét, kiszolgáltatottságát is érzékeltetni próbálja. Ide csatolható még Babits *Elza pilótája* is, mivel hasonlóan árnyalni tudja a 20. századi ember és a pusztító gépek viszonyát.

Utolsóként a határon túli magyar irodalom új témakörre térnénk ki, amelyben nagyon sok lehetőség van arra, hogy a huszadik századi

10 https://film.indavideo.hu/video/f_133_nap_a

magyar történelmet megismerhessék a diákok. A határon túli magyarság élete, helyzete és megmaradása nagyon érdekes a számukra. Kányádi Sándor versein keresztül tudjuk megtanítani nekik a Ceaușescu-diktatúrát, amelyről eddig nem is hallottak (pl. *Kuplé a vörös villamosról*). Saját órámon tapasztaltam, hogy nagyon érdekelte őket a téma és a korszak. Azonnal rákerestek az interneten és döbbenten nézték a diktátorról a videót. Kányádi egész munkásságát a határon túli kisebbségi lét, a trianoni lét határozta meg. Nagyon ügyesen feleltek ebből az érettségin, minden esetben kiegészítve a történelmi adatokkal. Ez a többi határon túli íróra is igaz, az egyéni sajátosságokat figyelemben tartva. Rengeteg lehetőség van ebben a témakörben, amely sok lehetőséget biztosít a 20. század mind komplexebb (irodalmi, történelmi) megismerésére.

Összegzés

Lehetett volna még számos témát megnézni, Ady és a *Nyugat* születését, vagy Babits szerepét kicsit a történelem szemüvegén keresztül vizsgálni, de erre talán majd később lesz lehetőség. Herczeg Ferenc mindenképpen szót érdemelne az érettségi tematika változása miatt, de erről a következő lapszámban részletesebben is olvashatnak. Jelen cikkbe a teljesség igénye nélkül ezek az ötletadó ajánlások fértek bele. Ami tény, az új magyar érettségi idén „vizsgázott" először. Jól vagy rosszul, azt még mérlegeljük. Azt viszont már látjuk, hogy az új vizsgaszerkezetben olyan tényanyagot és gondolkodásmódot várnak el a diákoktól, amivel a mai érettségizők eddig nem találkoztak. Jóval nagyobb tantárgyi koncentráció, integráció szükséges tehát ahhoz, hogy ezt tudatosíthassuk bennük. Ahhoz pedig, hogy sikeresen felkészítsük őket erre feladatra, ami a kötelességünk, változtatnunk kell a felkészítési struktúránkon, mert az eddigi bevált sémák már nem működnek. A történelem érettségin úgyszintén egy-egy korszak egyben látása (lenne) szükséges, ami más tantárgyak segítségével lehetséges csak, így a magyar (nyelv és irodalom) és történelem tantárgy gyakran segítséget kínálhat egymásnak. Cikkünk ennek a rövid áttekintésére tett kísérletet, de mindenképpen úgy érezzük, hogy egy tematikus, érettségi követelményekkel is összeegyeztetett segédanyagnak is célszerű lenne megszületnie.

Marcus Aurelius. Fotó: Pixabay

Kiss László

A császár

Magyaróránk terítékén: Kosztolányi Dezső *Aureliusa*

Úgy emlékszem, Kosztolányi Dezső *Aurelius* című novelláját még soha nem olvastuk magyarórán. Törin viszont rendszeresen előkerül: a végzősöknek viszem.

Minthogy a szerzőt tárgyalva több, a szöveggyűjteményben nem szereplő prózát értelmezünk (pl. *Az olvasó*, *Fürdés*, *Tengerszem*), érdemes eljátszani a gondolattal, miről beszélhetnénk, ha az *Aurelius*ról beszélhetnénk irodalomórán. Két megjegyzés, mielőtt számba veszek néhány lehetőséget. A jobb sorsra szánt *szöveggyűjtemény* szó ma már pontosításra szorul: miután volt szerencsém a legfrissebb változathoz, és elborzadtam a zsúfolt lapok látványától meg a számos, feltételezésem és reményeim szerint véletlen, a tördelés során keletkezett hibától, a fogalmon a Mohácsy Károly-féle válogatást értem. A másik a ható ige és képzője, a *beszélhetnénk*: ugyanis jöhet akármilyen tanterv, alap- vagy nem alap-, ölthet bármilyen formát a kimeneti elvárásrendszer, egy magyartanárnak mindent lehet. Például ha az általa használt szöveggyűjteményben szerepel a *Paulina*, jó szívvel veheti elő – sok egyéb mellett – az *Aurelius*t is, pláne ha fakultációs csoporttal dolgozik.

Miről lehet szó, ha az *Aurelius* a téma?

Arról mindenképpen, hogy a novellához közeledve hangulatteremtő kiselőadás lehetőségét vetem fel a császár személyéről és munkásságáról, mondjuk, minimum tíz diából álló ppt-anyagot kérve, mert bár meggyőződésem, hogy túl van hajtva a prezentációkultusz, és a jó előadás, a választékos stílus ugyanúgy, ha nem képszerűbben, megjeleníti a tárgyalt témát, mint egy rakás innen-onnan guberált fotó, célszerű engedményeket tenni a korszellemnek. Ha akad jelentkező a referátumra – amelyet természetesen jelessel honorálok –, biztosan kérni fogom, hogy ne csak életrajzi tényekkel izzassza a közönséget, de a filozófus uralkodó *Elmélkedése*inek habjából is hozzon fel nekünk egy-egy számára érdekes, megvitatásra érdemes gondolatot. (Felhívom a figyelmét, hogy a karcsú kötet a könyvtárban is elérhe-

tő.) A kiselőadást rövid vita követné, melynek során igyekszem a Kosztolányi-prózához közelítve irányítani a beszélgetést, ügyelve, hogy ne nagyon feszegessük a szűkre szabott időkeret határait, az *Aurelius*ra ugyanis nem szívesen (*de, szívesen* – a szerző megjegyzése) szánnék negyvenöt percnél többet.

A császár hús-vér alakjától aztán szépen vissza is kanyarodhatunk Kosztolányi Dezső írásművészetéhez. Ha valaki az osztályból csodálkozna, mégis hogyan kerül a római kori csizma a két világháború közötti asztalra, meg fogja érteni, amint kiosztom a Times New Roman tizenegyes betűtípussal egy A4-es lap két oldalára nyomtatott kisprózát, amelyből mindenkinek jut, de két diáknak egy példány biztosan, így intézményünk anyagi gondjait sem szaporítjuk túlságosan. A novella terjedelme alkalmassá teszi a szöveget közös zsolozsmázásra, de nem ugrasztanám össze a tanulókat a számukra minden bizonnyal ismeretlen szöveggel, ezért én vezetem végig őket a rövidtörténeten. (S ha mindennek hangot is adok, máris három műfaji megjelölés magját hintettem el.)

A felolvasást követően jöhet a beszélgetés.

Az eredeti *Marcus Aurelius lovasszobor* Kr. u. 173–176, (Capitoliumi Múzeum, Róma)

Például arról, látnak-e kapcsolódási pontokat a Kosztolányi ábrázolta és a kiselőadásban megjelenő uralkodó között. Mérget vennék rá, hogy látnak, de abban is biztos vagyok, hogy ez a megközelítés csupán laza átmozgatást jelent, ezért perceken belül más vizekre evezünk.

Közlöm a gyerekekkel, hogy az 1931-ben írt *Aurelius* az 1936-os *Tengerszem* kötetben jelent meg, s hogy nem kizárólag magában áll, a szerző ugyanis a *Latin arcélek* ciklus darabjává avatta, amely négy szöveget tartalmaz – ábécésorrendben –, az *Aurelius*t, a *Caligulá*t, a *Paulinát*, valamint a *Silus*t. Miután megbeszéltük, hogy a tetralógia felének hőse császár, felének pedig rabszolga, alkalom nyílik elgondolkodni e felosztás okain, beszélgetni arról, mit jelenthet hősnek lenni, ha az ember palotába születik, s mit, ha kunyhóba, noha én izgalmasabb írói megoldásnak tartom – és ezt nem titkolom az osztály előtt sem –, hogy mind a négy próza címe személynév. Ezt mi indokolja vajon? Mit tud, mennyi terhet bír egy név és a mögötte rejtőző arcél? (Fogom venni a bátorságot, hogy megkérdezzem tanítványaimat, tudnak-e mondani irodalmi művet, amelynek címe ugyancsak név.)

Ha valamelyik diák elkalandozik eközben, hiszen mégiscsak közel húsz perce tart az óra, s mondjuk, a szöveggyűjteményt lapozgatva rábukkan a *Marcus Aurelius* című versre, amit szóvá is tesz, megsüvegelem érte, és sajnálattal közlöm vele, hogy a két műalkotás összevetésére ezen az órán sajnos nincs lehetőség, de nem ússzák meg a versértelmezést, ahogy hamarosan a *Paulina* tükrében is megvizsgáljuk az *Aurelius*t. Mivel túl vagyunk már az életrajzról és pályaképről írott bevezető kisdolgozaton, többen jelentkeznek, hogy *A véres költő* ugyancsak az ókori Rómában játszódó mű, szintén császárral a címben – ők is meg lesznek dicsérve. De nem tágíthatjuk kedvünkre a kört, haladnunk kell, azaz össz-

pontosítani, amíg lehet, a felolvasott novellára.

Mert mit kínál még az *Aurelius*?

Például annak felismerését, hogy jellegzetes kései Kosztolányi-prózáról beszélünk, amin azt értjük, hogy stílusa letisztult, a szerző kerüli a jelzők, metaforák és egyéb szépségek öncélú cicomáját, s képszerű és eleven ugyan az ábrázolás (már-már filmet idéző jelenetezéssel), a hangsúlyt Kosztolányi a közlésre veti, amit a szöveg katartikus záró monológja is igazol. Elgondolkodhatunk arról, lehet-e még húzni a szövegből, és az is vita tárgyát képezheti, hogy honnan számítandó Kosztolányi „késeisége". Volna, aki az 1929-es Ady-pamfletet említené, más talán a szerző regény felé mozdulásának idejét. (Jó kérdés: csakugyan regény-e az 1921-ben megjelent *A rossz orvos*.)

Jöhet az úgynevezett elemzés! A kifejezésnek lehet valami kellemetlen mellékíze, mert egy időben azt tapasztaltam, hogy boldog-boldogtalan értelmezésnek nevezte a szöveggel dolgozást, de ma már, hogy izmaim kissé lazulnak, be kell látnom, semmi problémám az *elemzés*sel: ugyanolyan érvényes állítás, mintha az mondanám, értelmezek, azaz szövegboncolási műveletet hajtok (hajtunk) végre.

Ami a Kosztolányinál mindig hangsúlyos szerkezetet illeti, az *Aurelius*t legalább két irányból közelíteném meg, kíváncsian várva, hogy a diákok milyen egyéb felosztási lehetőséget látnak ezen kívül. Ha olvasói madártávlatból nézem, a rövidtörténet két nagy egységre bontható: a szöveg kétharmada a császár nagymonológjának különféle párbeszédekből fölépülő előkészítése, a záró rész pedig a teátrális monológ, amely éppúgy tekinthető magánbeszédnek, mint dialógusnak, amennyiben Aurelius a fia, Commodus gúnyos kérdésére válaszol. Rázoomolva a szövegre azonban érdemes a fölvezető kétharmadot részleteiben is megvizsgálni, hiszen az említett párbeszédek nem csupán előkészítik, de árnyalják is a finoman szólva drámai alaphelyzetet: azt, hogy egy szenátor tizennégy éves kisfiát előző éjszaka megölte a császár éjjeli őrségének egyik tagja. Előbb a szenátor érkezik a palotába reggel, és jelenti, hogy eltűnt a gyermek, őt egy százados követi, aki részletes jelentést ad Aureliusnak a történtekről, ezután a tettes vallatása következik, majd Commodus lép színre, és vonja kérdőre látszólag lágyszívű apját.

A szövegfölépítmény vizsgálata alkalmat adhat arra is, hogy megvizsgáljuk a didaktikus zárás jellemzőit, egyben – mivel a pálya végének prózái még csak ezután következnek – előrevetítsem, hogy Kosztolányi nemegyszer él ezzel a formulával, és utalok a *Paulina* befejezésére, valamint számos, az *Esti Kornél kalandjai* között szereplő novellára, amelyek közül egyetkettőt (*Boldogság*, esetleg a szintén szöveggyűjteményen kívüli *Hazugság*) fogunk közösen is olvasni.

Nézzük meg, milyen főbb motívumokat fedezhetünk fel a szövegben!

Már ismerjük a nevezetes Kosztolányi-tételt – „[e]ngem igazán mindig csak egy dolog érdekelt: a halál" –, hiszen olvastunk passzusokat *A szegény kisgyermek panaszai*ból. Noha az *Aurelius* nem kifejezetten a halál fogalmát (problémáját, kérdését) járja körül, mégiscsak az említett – véletlenül bekövetkező – haláleset köré szerveződik a filozófus császár életművét idézőn bölcselkedő kispróza. Persze ha ráuszítjuk a szövegre a diákokat, találhatnak benne több motívumot, szót, fordulatot is, amely valahogyan köthető a halálhoz vagy az elmúláshoz: sötétség, éjjel–éjszaka, sőt a halál konkrétan is szerepel egy kivégzés felidézésekor, vagy amikor Aurelius, fiához intézve szavait, a halálba bátran menetelő őrt említi – más kérdés, hogy a „nyakazás" ezúttal is elmarad.

Kimeríthetetlen irodalmi téma apa és fiú konfliktusa. Kosztolányi nagyszerű dramaturgiai megoldással a császár számára egyszerre

kemény és kényes pillanatban – miután az szabadon engedi a törvények szerint büntetendő gyilkost – lépteti elő az addig a háttérben üldögélő Commodust, akinek „kaján öröm bizsergette mellét, hogy hazugságon kapja ezt az önsanyargató, bronzszakállú sztoikust, ezt az elviselhetetlenül tökéletes félistent." Kettőjük jelenete mindössze nyolc sor, mégis alkalmas e nagyon különleges apa–fiú (elől–utód) viszony átgondolására, megvitatására, akár a királytükör műfaja felől olvasva a szöveget, akár utalva a novella elejének tragikus apa–fiú kapcsolatára, a szenátor és immár halott kisfia helyzetére: a magas rangú római tisztségviselő rimánkodása – „[k]üldd haza nekünk a kis Avidust" – másfajta családi kötődést sejtet, mint amilyennel Aurelius és fia esetében találkozunk. Akárhogy is, ha akadnak köztünk Commodus-pártiak, érdemes odafigyelni arra, hogy Aurelius fiának mindössze egyetlen mondat jut a szövegben („Hát meg se bünteted?"), amely célja ellenére inkább a záró monológ berobbantását, semmint Aurelius kibillentését szolgálja.

Vegyük észre azt is, hogy az *Aurelius* számos, a látásra tett utalást tartalmaz. A teljesség igényével, külön bekezdésekben sorolom azokat a mondatokat, amelyekben – akár csak nyomokban – fölfedezhető a motívum.

„A testőrök látták, hogy szenátor."
„Tegnap reggel láttuk utoljára."
„Marcellus kérlelve meresztette a császárra rövidlátó szemét."
„A császár nézte öreg barátját."
„De a sötétben, a porban, a zajban nem lehetett tájékozódni."
„Éjfél után tartottam szemlét az őrségen."
„Nyugodt szemrehányással vetette oda a századosnak:"
„Aurelius a földre pillantott."
„Látni akarom."
„Sextus nemrég látta, hogy mi vár arra a római katonára, aki főbenjáró bűnt követ el."
„Azért a szeme se rebbent, amikor elvezették."
„Aurelius rápillantott."
„Amikor a százados eltávozott, Aurelius lehunyta szemét."
„Nem – szólt Aurelius, ki se nyitva a szemét, még mindig az elmélkedés révületében."
„Most kinyitotta szemét."
„Ez az őr is a természet vak ereje."
„Láttad, milyen elszánt?"
„Láttad, hogy ment a halál elé, egy nyikk nélkül?"
„Láttad szűk homlokát, csontos markát, korlátolt, szurokfekete szemét?"

Ha nem néztem el valamit, kijelenthetem, hogy tizenkilenc ilyen mondatot kínál a szöveg, azaz ennyi egység áll rendelkezésünkre ahhoz, hogy átgondoljuk a látásnak a novellában játszott szerepét: például mi a különbség a „látták", a „láttuk" és a „láttad", valamint a különféle „pillantások" között, milyen helyzetben alkalmazza a szerző (vagy a narrátor – ez is lehet vita tárgya, bár nem erőltetném) a „szem" motívumát, mi a jelentősége a lehunyt szemmel gondolkozásnak, és főleg annak, hogy Aurelius monológját a szem kinyitása előzi meg. A motívumvizsgálat csoportmunkában is végezhető, mondjuk, hatszor három fős kiscsoportokban, melynek során az egyes triászok maguk fedezik fel és értelmezik az utalásokat, csoportonként legalább hármat. Ha a sors úgy hozta, és a tanárnak kreatív írói, tehetséggondozó szakköre van, újrahasznosítás ürügyén új novella is íratható a kimetszett mondatok felhasználásával.

Az *Aurelius* megközelíthető a bűn és büntetés kérdése felől is, sőt szinte kiált egy jóféle disputáért, amelyen egy-egy vádló és védő vezetésével lehetne érvelni a császár felmentő döntése mellett vagy ellen. Hogy még korhűbbé tegyük a hangulatot, alakítható szená-

Az eredeti, aranyozott szobrot restaurálták és elhelyezték a Capitoliumi Múzeumban. Helyére 1997-ben került a Piazza Campidoglión látható másolat. A legenda szerint, ha eltűnik a szobor aranyozása, megdőlnek a birodalmak, véget ér a világ, ha pedig újra bearanyozódik, Róma ismét naggyá válik.

tus – tagjai közt természetesen Marcellusszal, a meggyilkolt fiú édesapjával –, és fölállítható egy katonai bizottság is, élén azzal a százados-sal, akit a novellában a császár kihallgat. A vita során szikrázóan összeütköztethető elmélet és gyakorlat, letisztult törvényszöveg és az életnek hívott valóság, amelyhez hozzányúlva – mint a címszereplőtől megtudjuk – „kezünk csupa vér és csupa sár", és biztosra vehető, hogy valamilyen módon szóba kerül a bosszúálló háborús isten, Mars Ultor alakja, akinek templománál fogták el a kisfiút, vagy az ártatlanság fogalma, tekintve, hogy Aurelius értelmezése szerint mind az őr, mind az áldozat ártatlan.

Kosztolányiról tudjuk, hogy foglalkoztatta a művészszerep, és bár Marcus Aurelius nem szépíró és nem költő volt, mégiscsak bölcselőről, hivatásszerűen gondolkodó, alkotó emberről beszélünk, aki a novellában „[h]ajnal óta mosdatlanul, borzas szakállal írt", és akiről megtudjuk, hogy a fia „számára jegyezte le fönséges, nyájas gondolatait az emberszeretetről s az irgalomról". Föltehető a kérdés, milyen alkotóemberi kép bontakozik ki a szövegből, s ha elindulunk ezen a nyomon, talán közelebb kerülünk annak eldöntéséhez is, hogy mennyiben felelős az íróember a gondolataiért, elvárható-e, hogy ezek szerint cselekedjen, éljen. De arról is beszélgethetünk, milyen dilemmákat hordozhat az egyén számára, ha egyszerre akar megfelelni magánemberi és közemberi szerepének, mint fiáról gondoskodó apa és mint az állam legmagasabb szinten ténykedő szolgája.

Az *Aurelius* azonban az eddigieknél többet, mást, egészen meghökkentőt is tud. Említettem, hogy leginkább végzős történelemórára viszem a novellát. Ennek oka, hogy a kispróza sokszor emlegetett zárómonológjából áttetszik

a fasizmus eszmeisége. Információm Bíró-Balogh Tamástól származik, akinek figyelmét egy tanítványa hívta fel az áthallásra, amely annak fényében még inkább érdekes, hogy Kosztolányi fordította Mussolini 1927-ben megjelent életrajzát, valamint hogy 1924 és 1928 között tizenöt újságcikket is írt a fasiszta diktátorról. Az *Aurelius* csúcsjelenetében a császár többek között „az Állam", a stabilitás, a parancsnak engedelmeskedés fontosságáról értekezik, „fölforgatókról" beszél, akik „Keletről hozott jelszavakkal […] támadnak a rend, az értelem, a latin szépség ellen", s a megmentendő világról szónokol, amely „recseg eresztékeiben". Szintén figyelemreméltó, hogy a novella szerint Róma „zavaros időket" él ekkoriban, „a Tiberis áradása, a száskajárás, a döghalál, a kvád és markomán hadjáratok után" vagyunk.

„Erő kell nekünk, erő. Az erőt onnan veszszük, ahonnan lehet: a természettől." Ezek is a novellabeli Aurelius mondatai.

Nem vagyok történész, ráadásul egyetemi óráim jelentős részét sem a legújabb kori kurzusok tették ki, de az idézett részletek és a korra vonatkozó csekély tudásom megengedi, hogy ráismerjek a fasizmus bizonyos nézeteire a szövegben. Noha képzeletben fakultációs magyaron veszünk részt, javaslom az *Aurelius* váratlan olvastatását történelemórán, amikor a két világháború közötti nemzetközi politika alakulását tanulják a diákok. Mussolini és a fasizmus nem része a középszintű érettségi követelményrendszernek. De része a történelemnek. Egy olvasópróbát megér.

S ha mindez magyarórán is előkerül, egy lehetséges választ kaphatunk arra a kérdésre is, miért ír egy huszadik századi író az ókori Rómában – egyáltalán: a múltban – játszódó szövegeket.

Nincsen óra házi feladat nélkül, mondhatnám. Hogyne volna! A figyelmes és jóindulatú tanár csínján bánik az otthonra szánt munkával, hiszen nemcsak mi, pedagógusok vagyunk indokolatlanul leterheltek, a diákok órarendje is csurig van. Az *Aurelius* tárgyalása után azonban legalább három önálló – szorgalmi – feladat is eszünkbe juthat. Kreatív írásgyakorlat ugyan, de a bűn–büntetés–igazság kérdéseivel kapcsolatban is érdekes eredményekhez vezethet, ha a diák akár Commodus, akár a fölmentett őr szemszögéből ábrázolja a történteket. Vagy alaposan megindokolt új címmel látja el a novellát, ami a nézőpont megváltozásának szempontjából lehet izgalmas játék. És el tudok képzelni egy beadandót, amely az irgalom és a megbocsátás keresztény eszméje felől olvassa a kései Kosztolányinak ezt a fényes gyöngyszemét.

Hogy aztán e három javaslat közül bármelyik megmozgatja-e a tanulók fantáziáját, természetesen nem tudom, hiszen ez sok-sok tényezőn múlik, a gyerekek személyes érdeklődésétől kezdve a képzettség-olvasottság szintjén át osztály és tanár összhangjáig. Azt sem tudom, a fenti értelmezési szempontok, feladatötletek hasznosak, elegendők, jók-e, merthogy ehhez a sokrétű szöveghez hasznosabb, több, jobb feladat biztosan kiötölhető. Azt azonban tudom, és határozottan merem mondani is, hogy elemzéstől, házi vagy bármilyen feladattól, egyéni vagy csoportmunkától függetlenül a legnagyobb eredményünk úgyis az, ha a diák leemeli a polcról a kötetet, és olvas. Akkor is, ha ezt a polcot *mek.oszk.hu* vagy más hasonló néven emlegetik is mostanság.

E SZÁMUNK SZERZŐI:

- Czetter Ibolya — irodalomtörténész, főiskolai tanár (Eötvös Loránd Tudományegyetem Savaria Egyetemi Központ)
- B. Fodor Katalin — nyelvész, ny. egyetemi docens (Eötvös Loránd Tudományegyetem)
- Hadikné Végh Katalin — magyartanár, kutatótanár (Madách Imre Gimnázium, Pázmány Péter Katolikus Egyetem)
- Heil Kristóf Mihály — jogász, jogtörténész, tanársegéd (MTA–ELTE Jogtörténeti Kutatócsoport; Eötvös Loránd Tudományegyetem)
- Kiss László — író, magyar-történelem szakos tanár, a Bárka folyóirat szerkesztője
- Kurcz Ádám István — irodalomtörténész; osztályvezető (Oktatási Hivatal Honlap- és Kiadványszerkesztési Osztály)
- Maczák Ibolya — tudományos munkatárs (MTA kutatócsoport)
- Mercs István — magyartanár, kutatótanár (nyíregyházi Zrínyi Ilona Gimnázium és Kollégium)
- Mizsur Dániel — irodalomtörténész, tanársegéd (Eötvös Loránd Tudományegyetem)
- Murzsa Tímea — irodalomtörténész, tanársegéd (Eötvös Loránd Tudományegyetem)
- Timár Valéria — magyartanár, fejlesztőpedagógus (Budapesti Gépészeti Szakképzési Centrum Katona József Technikum)
- Kalász Nándor — magyartanár, fejlesztőpedagógus (Szent Angéla Ferences Általános Iskola és Gimnázium)
- Vladár Zsuzsa — nyelvész, tanszékvezető egyetemi docens (Eötvös Loránd Tudományegyetem)
- Wendl Dávid — nyelvész, szakkönyvtáros (Eötvös Loránd Tudományegyetem)
- Zelliger Erzsébet — nyelvész, ny. egyetemi docens (Eötvös Loránd Tudományegyetem)

Az idei tanévben érettségire a *Tihanyi alapítólevél*, a *Halotti beszéd*, a *Halotti könyörgés*, az *Ómagyar Mária-siralom*, továbbá a bizánci forrás, Konsztantinosznak a *Birodalom kormányzásáról* szóló munkája szerepelt tételes ismeretanyagként. A magyartanárok természetesen ennél jóval több nyelvemlékkel találkoznak nyelvtörténeti tanulmányaik során. Nyelvemlékeink köre, amelyek nyelvtörténeti, művelődéstörténeti, történelmi tanulságokkal szolgálnak, ezeknél is jóval szélesebb körűek, van miből meríteni egy csokorra valót.

(Zelliger Erzsébet)

A példaként szolgáló bibliai idézetek éppúgy, mint a köznyelvi példák, zavartalanul vándorolnak egyik grammatikából a másikba, időnként kicsit igazítva a szerző nyelvváltozatához. Ez a gyakorlat nagyon sokáig él, még a XVIII. században, Bél Mátyásnál is bőven vannak a korábbi művekből ollózott példák.

(Vladár Zsuzsa)

A Habsburg-alakok Krúdy elbeszélői műveiben és publicisztikai írásaiban legfőképp legendák, anekdoták és adomák szereplőiként tűnnek fel. Az uralkodói família élete, illetve a pletykák hasonló hangsúllyal vannak jelen, mint a történelmi-referenciális valóság elemei. A mitizáló-legendásító tendenciák ugyanakkor a monarchikus világ komplex ábrázolásmódjának eszközei.

(Mizsur Dániel)

Casanova lényegéhez az is hozzátartozik, hogy nem egyértelmű, tele van ellentmondással. A kalandor szerepe szerint általában rejtené valódi arcát, mert rosszallás kíséri tetteit, becstelen, megbízhatatlan személy hírében áll, akinek tulajdonságaiért általában nem rajonganak a nők. Casanova viszont nyíltan vállalja önmagát, kérkedik hódításaival és épp kalandorsága miatt vágyakoznak rá.

(Czetter Ibolya)

Az *Aurelius* megközelíthető a bűn és büntetés kérdése felől is, sőt szinte kiált egy jóféle disputáért, amelyen egy-egy vádló és védő vezetésével lehetne érvelni a császár felmentő döntése mellett vagy ellen. Hogy még korhűbbé tegyük a hangulatot, alakítható szenátus – tagjai közt természetesen Marcellusszal, a meggyilkolt fiú édesapjával –, és fölállítható egy katonai bizottság is, élén azzal a századossal, akit a novellában a császár kihallgat.

(Kiss László)